

FINAL REPORT

**Discussion Program in "Implementation of International Law-Geneva
Convention Common Article-3 in Nepal Under Internal Armed Conflict"**
and
Sustainable Outcome of the Armed Conflict and Ceasfire PresentNeed

24 May 2004 (२०६१ जेठ ११)

Organized by

FOHRID Human Rights and Democratic Forum
मानव अधिकार तथा प्रजातान्त्रिक मञ्च (फोरिड)

Mailing Add: G.P.O. Box : 19186, Kathmandu, Nepal

Phone/Fax: +977-1-4423125

E-mail: fohrid@wlink.com.np

Financial Supported by: ded (जर्मन विकास सेवा)

Content

	Page.
<u>A. Program Assessment Report on</u>	
1. Introduction:	3
2. Assessment of the program:	3
3. Strategies recommended for the continuation of the program:	4
4. Activities recommended for follow-up stage:	4
<u>B. Executive Summary of Report</u>	
1. Introduction of the program:	5
2. Internal armed conflict and concern of FOHRID:	5
3. Program rationale and background:	6
4. Working paper:	7
5. Methodology:	7
6. Objectives:	7
7. Major stakeholders:	7
8. Findings and outcome of the program:	7
9. Recommendations	9
9.1. Recommendations to the government:	9
9.2 Recommendations for the Maoists:	12
<u>Annex:</u>	13
<u>Key Speakers</u>	13

Implementation of International Humanitarian Law (Geneva Convention)

Common Article-3 in Nepal Under Internal armed Conflict

1. Introduction:

A one day interaction program on implementation of the International Humanitarian Law (Geneva Convention) (IHL) Common Article-3 was organized by FOHRID Human Rights and Democratic Forum on 24 May 2004. This report has been prepared to evaluate the achievements of the program run under the financial assistance of German Development Service (DED), Nepal and technical assistance from the International Committee of Red Cross (ICRC). Views of participants, news reporting on the program, discussion papers presented in the program, the opinions of the major participants are taken into consideration to prepare this assessment. Besides, this assessment report has been prepared paying heed to the minute criticism and suggestions raised by the key speakers. Personal interaction with the participants are also covered for this report. Strategy for the continuation of the program and the recommendations for the upcoming activities are also included in this report.

Summary of the program

Objectives:

- To create public awareness for respect and implementation of the IHL, Common Article – 3;
- To draw the attention of the parties at conflict for the implementation of the Humanitarian Law;
- To determine the strategies for advocacy to implement IHL for the follow-up stage.

Working papers:

- Common Article-3 and Armed Conflict: By ICRC Nepal
- Nature of Violation of IHL Common Article-3: By FOHRID

Major stakeholders / participants

Royal Nepal Army, Armed police, Nepal police, District Administration Office / Home Ministry Journalists, Human Rights Activists, Lawyers, Others

2. Assessment of the program:

- The program has been successful to impart knowledge to the participants on the application and implementation of the IHL;
- To some extent, the program has been able to attract attention of the conflicting parties in the application and implementation of the IHL;
- Objective impact of the program could not be seen immediately;

- Organizers have been able to arrange participation from the high level government security officers including from the Royal Nepal Army;
- Participation from the high level government security personnel in a program on IHL will, of course, assist in reducing humanitarian loss. Hence, it is a positive gesture from the government side;
- Program has helped in finding the minute details of the nature of violation of the Common Article-3. This has helped in capacity building of FOHRID in its human rights monitoring campaign.

3. Strategies recommended for the continuation of the program:

- Regular advocacy for resolution of the internal armed conflict through cease fire, peaceful negotiation is necessary;
- The incidents of violation of IHL should be made the issue of public debate and, as far as practicable, the conflicting parties should be involved in such debates;
- Conflicting parties must be pressurized through extensive campaigns to apply and implement the IHL;
- Regular monitoring of the nature of violation of the IHL Common Article-3 is necessary for its documentation and wide dissemination to the national and international level;
- Regular pressure should be created upon the conflicting parties to fulfill their national and international responsibility. The implementation of their commitments should be monitored regularly.

4. Activities recommended for follow-up stage:

- Regular discussion and interaction with the major stakeholders;
- Fact finding, monitoring and documentation of the incidents of violation of IHL;
- Effective protest to the incidents of violation of IHL through press conference, press release, demonstration etc;
- Training based on the Article-3 and international human rights standards for law enforcement for the security forces;
- Information dissemination;
- Lobbying;
- Research of the cases of taking of hostage and disappearance and legal aid to the victims and their family.

Rapporteur

Bhesh Nath Sapkota

Lecturer

Rural Development Program (MA)

Padma Kanya Campus (TU)

B. Executive Summary of Report

Program Report on Implementation of International Humanitarian Law (Geneva Convention) Common Article-3 in Nepal Under Internal armed Conflict

1. Introduction of the program:

FOHRID Human Rights and Democratic Forum has been conducting various programs to improve human rights situation and the impact of conflict in Nepal. Large number of people are affected by the Maoist 'people's war' and its resistance from the government forces. It is felt that the strengthening of the human rights culture and awareness creation for the respect, protection and promotion of human rights is necessary at present time. With this goal in mind, FOHRID has been conducting discussion, seminar and interaction programs with participation from the stakeholders. Similarly, this organization is protesting incidents of human rights violation. Besides, this organization is conducting human rights education programs, fact finding, keeping record of incidents of human rights violation, legal and other assistance to the victims and whereabouts of the disappeared people. This program is an indispensable part of the total campaign.

The parties involved in the internal armed conflict have repeatedly expressed their commitment for the respect of International Humanitarian Law (IHL) but there is a big gap between their commitment and activities. They have not been able to show honesty in implementing their commitments. As a result, increasing impunity and cruelty is heralding a threat to humanitarian values and dignity. Under such circumstances, our actions have to be centralized to minimize impacts. Moreover, we have to take effective steps for sustainable peace through protection and promotion of human rights. Hence, it is imperative to draw the attention of the conflicting parties and to create pressure for the implementation of the international humanitarian law.

A preliminary discussion was held between International Committee of Red Cross (ICRC) and FOHRID on 23 February 2004. This program was conducted with the technical assistance of the ICRC that provided resource person, consultation, working paper, publications and participants. German Development Service (DED), Nepal has contributed financial assistance to accomplish this program.

Despite its concern to the implementation of the international humanitarian law, this program is a part of measures for the respect, protection and promotion of human rights. Its aim is to create pressure on the conflicting parties to respect humanity and peace.

2. Internal armed conflict and concern of FOHRID:

Human rights situation and the humanitarian questions have been threatened due to Maoist insurgency and the triangular political conflict. Democratic powers are in the street due to political embargo. Daily life of the general people is worsening day by day. Security forces and the insurgents are setting one after another record against humanitarian values and dignity. Our concern in the backdrop of series of careless armed conflict is the implementation of Common Article-3 of the International Humanitarian Law. But we are never in favour of extended wars implementing the Common Article-3. We have firm conviction that peace and humanity can prosper only in a society without armed conflict. Conflict management and peace are the primary concern of the people.

The nine years long 'people's war' has been more targeted to the destruction of humanity rather than for political objectives. It has neglected the spirit of International Humanitarian Law,

Human Rights Declaration, conventions and other instruments. An unprecedented crisis in the political, social, economic, educational and social security sectors have been witnessed, vis a vis Nepal is in the verge of being declared a failed state.

Our first concern is that the armed conflict threatening humanitarian values must be stopped immediately and both sides must show their honesty and sincerity in this regard. Secondly, the parties involved must respect and implement minimum standards of humanitarian law and human rights.

Peace and human rights activists throughout the world believe that both government and insurgent sides are responsible for loss of human lives and they cannot be redeemed of their accountability to the International Humanitarian Law. parties involved in a war must understand and strictly implement that the combatants who have surrendered should be regarded as non-combatant civilians and are liable to humanitarian treatment according the International Humanitarian Law.

Our major concern is activity against humanity, and at the same time, we have to be clear whether we are trying to take advantage of the sufferings of the victims. FOHRID does not concern over political disputes and does not make any compromise to the violations of human rights and non-democratic activities. The steps taken to monitor and evaluate implementation of the humanitarian law are beyond disputes. This is a non-political movement and it is not guided by the myth of favoring one side and neglecting the other.

3. Program rationale and background:

Incidents of human rights violation have reached its climax after the outbreak of the Maoist Insurgency in Nepal in 1996. The government and the Maoist rebels have not been sincere to respect minimum standards of humanitarian law. Activities of the parties to conflict have threatened the rights to life of the common people. Both parties are conducting their activities without caring civil defense and principle of minimum justice. They have centralized their activities against human dignity. The right to life of civilian is abducted through murder, violence, mutilation, cruel behavior, torture, taking of hostage, detention, arbitrary arrest, kidnapping, disappearance, lack of fair hearing etc. These activities are prohibited by the Common Article-3 of the International Humanitarian Law. This has added complexity in the implementation of law and respect of human rights. Armed ambition of the government and the Maoists is the reason behind this. Fundamental guarantee of the International Humanitarian Law has not been felt in practice by the common people. Even hospital, electricity powerhouse, water resources etc. which are the basic needs of the people are threatened by the armed conflict. It is high time to raise these as the fundamental humanitarian issues.

Nepal has ratified the International Humanitarian Law (Geneva Convention) in 1964. The Common Article – 3 of the Convention is applicable in the context of non-international type of armed conflict and civil war. This is obligatory for the government. Likewise, Maoists also have to comply with the spirit of this Convention. Both the parties have to follow the true spirit of the Convention during the time of conflict. Violation of the Humanitarian Law can be prosecuted in the International Court of Justice. The Supreme Court of Nepal has recently ordered the Government to apply Humanitarian Law, which can be regarded as a welcome respite.

Issues on the implementation of Humanitarian Law can be divided into two parts. First of these is the theoretical aspect that includes issues to apply during armed conflict, the activities prohibited by the Common Article - 3, responsibility of the warring parties, process and provision of prosecuting in the Court against any violation of this law. Secondly, nature of violation of Humanitarian Law in Nepal, its division and monitoring of the activities of both the

sides, comparative study of the activities of the two sides in light of the Common Article - 3, identification of the party more responsible in violation.

Next stage will be to create mass pressure for the implementation of the international humanitarian Law in the initiatives of the civil society. Pressure can be created through advocacy, publication, lobbying, networking etc. Necessary discussion may be held between the stakeholders on the theoretical aspect of the International Humanitarian Law and its implementation at the domestic level. This program has been prepared by FOHRID Human Rights and Democratic Forum to create pressure and to prepare recommendations to the parties in conflict to apply and implement Humanitarian Law.

4. Working paper:

Two working papers were presented in the program. i) The ICRC Nepal presented its paper on the theoretical aspect and provision of the, Common Article 3 of the International Humanitarian Law. ii) FOHRID presented a paper on nature of violation of Humanitarian Law in Nepal under Internal Armed Conflict.

5. Methodology:

A discussion was held among the key speakers and other participants after the presentation of the papers. Strategy for the next stage were determined by the issues addressed in the papers and the suggestions raised by the key speakers and other participants. Based on the outcome of the program, this report is prepared for dissemination to all the stakeholders.

6. Objectives:

- To create public awareness for respect and implementation of the International Humanitarian Law, Common Article – 3;
- To draw the attention of the parties in conflict for the implementation of the Humanitarian Law;
- To determine strategies for advocacy to implement Humanitarian Law for the follow-up stage.

7. Major stakeholders:

Following stakeholders were invited to participate the program:

Royal Nepal Army, Armed police, Nepal police, District Administration Office, different Ministries, Journalists, Human Rights Activists, Lawyers and Others.

8. Findings and outcome of the program:

(i) Nature of violations of IHL (Common Article-3) in Nepal

Murder, torture, corporal punishment, mutilation, outrages upon personal dignity and degrading treatment, collective punishment, executions without regular trial, cruel treatment, disappearance, taking of hostages, actions against the sources of basic humanitarian services, anti-personnel mines and ambush, rape, ambiguous language, military objective upon school, children and use of child armed forces, internal displacement, protection of wounded, sick and war-wrecked.

(ii) Obstacles created by armed conflict in applying and implementing IHL:

a) Absence of conflict management:

Nepal has already witnessed two ceasefires followed by government-Maoist talks after the onset of the internal armed conflict. But no solid outcome has been unearthed, neither the

causes of the conflict are identified. Conflict cannot be managed without identifying its root causes and the result is never ending war. This is the major challenge for peace, human rights and the application and implementation of humanitarian law.

b) State oppression:

Insurgents are more prone to violate fundamental standard of human rights when even the government does not comply with it. Lack of discipline in the ruling side invites more rebellion. This encourages rebels to induce more forceful measures in their movement. Such a critical situation makes way for external interference. State reaches at the verge of a failed state. Hence the tolerance from the side of the state is most required during armed conflict. State cannot neglect the fundamental rights of the people.

c) Application and implementation of IHL:

Both state and the Maoists have not been able to abide with the International Humanitarian Law. The Maoist rebels who repeat their commitments are more violating humanitarian law. Nepal has already ratified the four International Humanitarian Law Geneva Convention (1949). It is obligatory for both the state and the Maoists to apply and implement the Common Article-3. Pragmatic commitment to the Common Article can reduce the impact of conflict in a great extent. Similarly, it can also improve current human rights situation.

d) Unlawful killings:

Spiraling unlawful killings threaten the respect, protection and promotion of human rights. Unlawful killings have increased remarkably after the Cordon and Search Operation of the Royal Nepal Army, declaration of state of emergency, deployment of joint forces and unified command. Doramba incident is an example of this.

e) Impunity:

Government security force is committing serious violation of human rights through torture, murder, rape, disappearance etc. Security personnel involved directly in such cases are criminals. But they are not duly punished rather rewarded. Optimum action against them is transfer. Hence, impunity is being encouraged and the criminals are saved. Impunity is the age old problem in Nepal it has increased during armed conflict.

f) Dark law:

Terrorist and Destructive Activities (Control and Punishment) Act (TADA) – 2058 was induced after the declaration of the state of emergency. Article-20 of the Act says, 'no officer or person shall be punished for the activity accomplished with good intention'. This saves the security personnel from crimes against human rights. Likewise, Article-9 of the same empowers the security forces to abduct any person for 90 days, if there is ample evidence to believe that he can be involved in terrorist or destructive activities. Such order can be extended upto 180 days with the consent from the Home Ministry. This provision is a direct threat to the human rights, civil life and freedom.

g) Negligence in actions:

Both the conflicting parties have been neglecting human rights in their actions. This has victimized thousands of common people. Especially the State security personnel are not being accountable during their operations.

h) Lack of mechanism for implementation of commitments:

State has not been able to construct necessary infrastructure and mechanism to implement its international commitment on human rights. This has created problem in monitoring incidents

of human rights violation. State has not passed any law at the domestic level to apply and implement IHL during armed conflict though the Supreme Court has given verdict to this effect in 22 March 2004. Parliament is required to implement state obligation but it is defunct. Various commitments have been expressed from the government in the past but there is no implementation.

i) Lack of application of rule of law:

In most of the cases, arrested people are not presented to the court within 24 hours. Arbitrary arrest and detention is increasing significantly. There are some instances when the security personnel refuse to abide with the Court verdict. Due process of law has not been followed by the state. These problems have been persistent since Panchayat era. Restoration of democracy has not improved the situation. Application of the Terrorist and Destructive Activities (Control and Punishment) Act (TADA) – 2058 has pushed the rule of law into comma.

j) Constitutional embargo and absence of representative government:

Constitutional embargo started after the ousting of elected government in October 2002. Armed conflict has made election process a daydream. There is no representative government. Under such a situation it is natural that the appointed government should be unaccountable. This is a critical situation for democracy and human rights.

k) Use of unlimited force and explosives:

Both the government and Maoists have used unlimited power during attack and counter attacks. Maoists are using more explosives and landmines than the other. This has caused non-combatant civilian deaths in a large scale. Revelation of the incidents of violation of one side may shadow similar violations by the other side.

l) Indiscriminate attacks:

Especially Maoists are conducting more indiscriminate attacks. Non-combatant civilians have lost their lives during their attacks in the public places, transportation, schools, health posts, bridge, telephone towers etc. Likewise, the government forces have attacked private residence, villages and schools.

m) Lack of control:

The government agencies such as Home Ministry, Defence Ministry and the security high commands have not been able to control the security personnel to stop the incidents of human rights violation. Maoist leadership have also lost control to their people's army or militia.

n) Maoists' violation of their own commitments:

On several occasions, Maoists have repeated their commitments not to target physical infrastructure, armless security personnel, political activists and civilians, but their activists have been violating this time and again. So much so that the burden to clarify whether they are a criminal group or a political group has fallen upon themselves.

o) Lack of signature of human rights agreement:

Parties in conflict are yet to sign the human rights agreement paper proposed by the National Human Rights Commission. The application of this agreement by the conflicting parties can make sure way for dialogue.

p) Intervention of the human rights defenders and humanitarian agencies:

Due to complexity of the internal armed conflict, national international human rights activists and organizations are facing difficulty to work in the field of human rights, to ensure peace and to provide humanitarian assistance. Several international agencies have postponed their activities due to this unwanted situation. Those working for humanitarian assistance, peace and human rights have found themselves at risk due to threat, unnecessary conditions and donation collection from the Maoists. This does not favour human rights and humanitarian issues.

q. 'People's Court' and death sentences:

Maoists have set up 'people's court' to adjudicate on local disputes in the areas under their control. They conduct hearings of the trials and even announce death sentences. Death sentence is prohibited by the IHL because this is against humanitarian values. They do not follow a system to announce other punishments also. It depends upon the frenzy of the mob gathered in the time of passing a verdict. Mock execution in several occasions proves this.

9. Recommendations

9.1. Recommendations to the government:

Major challenge before the government is to enhance human rights protections and to create environment for transparent and accountable mechanism to investigate and monitor incidents of human rights abuses. State must implement the universal judiciary systems. FOHRID Human Rights and Democratic Forum recommends following suggestions to the government:

To create environment for protection of human rights and humanitarian law:

1. Necessary steps should be taken to implement commitments on human rights and IHL expressed by Prime Minister Surya Bahadur Thapa on 26 March 2004.
2. It should be pragmatically proved that the government does not favour incidents of human rights and IHL violations e.g., murder, disappearance, torture etc.
3. Government should give clear directives to the security forces for the respect and implementation of fundamental human rights.
4. Home Ministry, Defence Ministry, Chief District Officer and security officers should maintain chain-of-command control with the security forces not to violate human rights.
5. Those giving orders or involved in human rights violations should be treated as criminals by the State.
6. To ensure individual accountability, State should present the individuals responsible for the violation of human rights, e.g., murder after arrest, rape, torture, illegal murder, torture in the custody etc. to the court.
7. An independent agency should be formed for the independent investigation and prosecution of the cases of human rights violation. Special task force should be appointed for effective investigation and prosecution against those who violate human rights.
8. The officials responsible for serious cases of human rights violation should be suspend during the investigation.

Reparation, compensation and steps for the victims:

1. Government should provide reparation and compensation to all victims of armed conflict and their families.

2. Government should take effective measures to minimize mental torture to the family members of the disappeared people by disclosing their whereabouts.
3. Victims should be provided with necessary medical services and rehabilitation.
4. Reparation and compensation should be provided to the civilians whose houses are destroyed during armed conflict.
5. Necessary immediate medical treatment should be provided to the injured non-combatant and combatant of the enemy side also.
6. Victims of torture, disappearance and murder should be identified and compensated. Relatives seeking compensation should be convinced of their security and the State should make special arrangements for those who do not have access, are poor and uneducated.

Preventing incidents of human rights violation:

1. Security personnel who use weapons before enemy is clearly identified should be prosecuted.
2. Security personnel should inform the neighboring civilians about the landmines implanted for their security.
3. Security forces should not use their code language with the civilians during their operations.

Reform in police and army

1. Mechanism for regular monitoring of the steps taken by police and army to keep records of the cases against human rights and atrocity and for evaluation of their activities and ensuring implementation of national and international human rights standards.
2. Government should take necessary measures to strengthen the condition of security mechanism and standard of their professional practices.
3. Security personnel should be trained on human rights and IHL standards to carry out investigation of crime without torture or cruel, inhuman or degrading treatment and generally implementing the rule of law.
4. Result and impacts of the mobilization of joint security forces under unified command should be reviewed and the distribution of weapons at the local level should be stopped immediately.

Strengthening National Human Rights Commission:

1. Government should provide necessary assistance and facilities to the National Human Rights Commission for ensuring its independent and effective presence.
2. Offices of the Human Rights Commission should be stretched at least to the regional level.
3. Law should be amended to ensure effective rights to the National Human Rights Commission to investigate all cases of human rights violation.

Strengthening Government's commitments on international human rights:

1. Government should fully respect and implement the suggestions provided in the UN Working Group on Arbitrary Detention and the Special Rapporteur on extrajudicial, summary or arbitrary executions after their visits to Nepal in 1996 and 2000.
2. Government should invite the UN Working Group on Enforced or Involuntary Disappearances and the Special Rapporteur on torture and other cruel, inhuman or degrading treatment or punishment, UN Working Group on Arbitrary Detention and the Special Rapporteur on extrajudicial, summary or arbitrary executions to visit Nepal immediately.

3. Government should regularly submit reports to the Six Treaty bodies established according to the United Nations Human Rights Documents.
4. Government should provide all necessary assistance to the International Committee of Red Cross for the monitoring of the implementation of IHL.
5. Government should ratify the Protocol Additional to the Geneva Convention of 12 August 1949, and Relating to the Protection of Victims of Non-International Armed Conflicts (Protocol II) of 8 June 1977.
6. Government should ratify Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child on the involvement of children in armed conflict (2002).
7. Government should take necessary initiatives to establish Monitoring Mission of the Office of the High Commissioner for Human Rights to monitor incidents of human rights and IHL violation and Human rights monitoring report should be prepared by arranging visit of the Thematic Special Procedures or their rapporteur. Necessary steps should be taken to submit the report as the Agenda Item-9 to the 61st Session of the OHCHR.
8. Government should create necessary environment for the signature and ratification of the Status of the international criminal court.
9. Government should ratify the Ottawa Treaty (1997) to discourage use of landmines.

To arrange security of the children, women and civilians during the armed conflict:

1. Instructions should be circulated by the responsible authority of both conflicting parties for not to take shelter in the schools and private residence.
2. Both sides should be cautious to safeguard children, women and civilians.
3. Both sides should control the use of unlimited force.

Application of rule of law and effective justice:

1. Government should renounce Terrorist and Destructive Activities (Control and Punishment) Act – 2058 and review the Local Administration Act and the Police Act in accordance with the international standards.
2. Captives should be presented before the court within 24 hours of their arrest.
3. Arbitrary detention, arrest without warrant and keeping in a hidden cell and custody should be stopped. Records should be kept of the captives and persons under control and their relatives should be informed about this.
4. Necessary Acts should be formed for the implementation of the IHL.
5. Effective legal measures should be taken to respect and protect the rights of the captives or prisoners and their families.
6. Hearings of the habeas corpus writ should be strengthened in all the three levels of the court.
7. All kinds of arbitrary detentions should be discouraged and effective judicial supervision of anyone held in preventive detention should be ensured.

9.2 Recommendations for the Maoists:

1. The leaders of the CPN-Maoists should respect IHL, especially the Common Article-3 of the Geneva Convention (1949).
2. Maoist leadership should give clear instruction to the militia (Jana militia) to respect IHL.

3. Being serious to the human rights of the non-combatant civilians, Maoists should immediately stop taking of hostage, kidnapping, arbitrary terror etc.
4. The communiqué released by CPN-Maoist Chairman Prachanda on 21 October and 16 November 2003 should be implemented in practice.
5. Declaration of death sentence and execution by the 'people's court' should be stopped immediately.
6. Schools should be declared peace of zone and schools, teachers and students should not be made military target.
7. To ensure implementation of IHL, Maoist leadership should sign the Human Rights Agreement prepared by the National Human Rights Commission.
8. Maoists should not obstruct free movement of the human rights observers.
9. Attacks upon civilian targets such as health post, telephone booths, transportations etc. should be stopped.
10. Easy access of the team of the International Committee of Red Cross to their captives should be ensured.
11. Maoists should immediately respond positively to the requests for information and clarification from the National Human Rights Commission.
12. Maoists should respect and facilitate easy access of NGOs, INGOs, UN organs and other representatives deployed for humanitarian cause.
13. Maoists should pragmatically prove that they do not use civilians as human shields.
14. Maoists should prohibit child recruiting in their army and human rights activists should be invited to monitor the situation of the children below the age of 16.

Program Report on “Sustainable Outcome of the Armed Conflict and Ceasefire: Present Need”

1. Introduction of the program:

FOHRID Human Rights and Democratic Forum has been conducting discussions, interaction programs, advocacy, lobbying etc on the implementation of the International Humanitarian Law Common Article-3. A discussion program on “Implementation of International Humanitarian Law (Geneva Convention) Common Article-3 in Nepal: under Armed Conflict was held on 24 May 2004. Only the application or implementation of the International Humanitarian Law (IHL) can reduce the sufferings by armed conflict. Conflict management is a means for promotion of peace and human rights and to establish human rights culture. Ceasefire for conflict management is the need of the hour. It is required to effectively draw the attention of the conflicting parties for conflict management.

2. Program rationale:

Human rights situation of Nepal is degrading day by day due to armed conflict. The achievements of the popular movement of 1990 have also been dispersed. This has put the independent existence and sovereignty of Nepal into peril. Under these circumstances, both the government and the insurgents are required to be serious about the independent existence of the

country. A safe landing from the current armed conflict is necessary. The steps for this are ceasefire, formation of code of conduct and human rights agreement to ultimately reach the consensus through peaceful agreement. Sustainable resolution of the conflict can be ensured through discussion, debate, agreement and conclusion. Conflict resolution and sustainable peace can be ensured only by sharing responsibility among all the sectors of the society. Hence, FOHRID requests government and the Maoists to adapt the way of peace and transformation. Both the sides should give up their rigidity. Civil society, intellectuals, media circle and the human rights activists can play adequate role for this.

3. Program objectives:

Special concern of this program is to find out a way for the sustainable outcome of the current internal armed conflict in Nepal. The program is expected to assist in the ceasefire and the consequent peace talks. Major objectives of this program are as follows:

- To create pressure upon government and the Maoists for immediate cease fire.
- To find out ways for sustainable resolution of the armed conflict through mutual understanding and agreement.
- To identify the lapses and weaknesses faced during the last ceasefire and peace talks and to draw the attention of the stakeholders to avoid them.

4. Program conclusion:

Ceasefire and commencement of the peace negotiation are the fundamental steps towards long term solution of the current armed conflict. Current Maoist activities guided to harass and defeat the government are part of their war strategy. Hence the military solution of the current problem is quite impossible. As their war is based upon certain ideology, solution cannot be found so easily. Two ceasefires and three rounds of talks each were held in the past but non of them could yield positive results. In the latest round of talks, Maoists slipped away showing concern over their security after the Doramba incident. Dominance of the military interest was another cause for that. Constituent Assembly may be a solution but the King should give up his ambition of the 'constructive monarchy' to make way for it. Progressive reform through the reinstatement of the parliament could be another way out. But ceasefire is the prerequisite for all these.

5. Proposed steps and suggestions for sustainable settlement of Armed Conflict:

a. First step:-Ceasefire and commencement of dialogue:

Ceasefire is the first step for sustainable resolution of the armed conflict. Hence both the parties must ensure minimum environment for ceasefire. Both the parties must sign ceasefire agreement, mentioning the points they should follow, according to the international practice. Ceasefire without any prior agreement could not succeed in the past. Ceasefire agreement can directly help to make the process of dialogue fruitful. State and the insurgents must express their commitments that they will not escape from ceasefire, dialogue and agreement to resolve the crisis.

Ceasefire makes room for peace negotiation. It is not possible to expect final agreement or application to the constitution or withdrawal or acceptance of major political issue at the very beginning of the dialogue. Hence, the dialogue might begin with caution so that a resolution for the benefit of all could be reached. For example, eliminating child soldiers, discouraging encounters, limiting movements of the combatants of both sides in the specified areas, stopping

killings of the non-combatant civilians, stopping kidnapping of teachers and students, ban in the purchase, import, transport and use of explosives and weapons etc. can open the door to negotiation.

b. Second step: Signature of code of conduct and human rights agreement:

Both sides should sign code of conduct after ceasefire. Human rights agreement should follow with the help of National Human Rights Commission. Fundamental issues in the agreement may be implementation of the Common Article-3, stopping inhuman or cruel treatments, murder, rape, disappearance, abduction and free entry to the human rights and humanitarian activists, rehabilitation of the victims of conflict and responsibility of child education etc. Likewise, both the sides should stop use of unlimited force, army march pass, create human rights monitoring mechanism and stop violent activities.

c. Third Step: Declaration of end of armed conflict:

End of armed conflict can be declared after the fulfillment of the process and responsibilities mentioned in the ceasefire, code of conduct and human rights agreements. Sustainable conflict resolution can be reached after the inclusive decision based on the major agreed points. This can be materialized through drawing the final agreement for overall political, economic and social development of Nepal.

Nepal is at the verge of being declared a failed state due to internal armed conflict and constitutional embargo. Country's political system, human rights situation, democracy, civil supremacy, economic development and independent existence are degrading day by day. Still there is chance that we can resolve the conflict ourselves. But the mediation of an independent agency like the UN should be accepted, if required. Hence ceasefire is necessary for sustainable peace. All sectors of the society should concentrate their efforts for conflict management. Both the conflicting parties should be liberal and flexible in their stance for peace and conflict resolution. Then only we can prepare ground for discussion, talks and consensus.

6. Key speakers:

- a) Daman Nath Dhungana, Ex-Speaker and Facilitator of the past peace talks
- b) Padma Ratna Tuladhar, Ex-Minister and facilitator of the past peace talks
- c) Prof. Dr. Indrajit Rai, Security Expert
- d) Nilambar Acharya, Former diplomat and intellectual
- e) Nutan Thapaliya, Ex-member, Committee on Economic, Social and Cultural Rights (CESCR) and Senior Human Rights Activist

7. Working papers:

- a) Sustainable Outcome of the Armed Conflict and Ceasefire: Present Need – Rajkumar Siwakoti, General Secretary, FOHRID
- b) Conflict and Sustainable Outcome – Bhesnath Sapkota, Lecturer, Central Department of Rural Development, TU (Padmakanya Campus) Kathmandu

भूमिका

सशस्त्र संघर्ष सुरु भएयता मुलुकमा मानव अधिकारको स्थिति दिन प्रतिदिन खस्कदो छ। यस्तो अवस्थामा सशस्त्र संघर्षका कारण सिर्जना हुने पीडालाई रोकथाम वा कम गर्ने उद्देश्यले मानव अधिकार तथा प्रजातान्त्रिक मञ्च FOHRID ले मानवीय कानूनको पालना र कार्यान्वयनका लागि अभियान सुरु गरेको छ। यसै सिलसिलामा २०६१ जेठ ११ गते (May 24, 2004) “नेपालमा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको साभ्ना धारा-३ कार्यान्वयन: आन्तरिक सशस्त्र संघर्ष” विषयक एक दिवसीय छलफल कार्यक्रम र यसै कार्यक्रमको निरन्तरताका लागि “सशस्त्र द्वन्द्वको दिगो निकास र युद्धविराम आजको आवश्यकता” विषयक विचार गोष्ठी ०६१ जेठ ३१ गते सम्पन्न गरियो। प्रस्तुत प्रतिवेदन दुवै कार्यक्रमलाई समेटेर तयार पारिएको हो।

प्रस्तुत कार्यक्रम सम्पन्न गर्न आवश्यक प्राविधिक सहयोग र स्रोत-सामग्री उपलब्ध गराएकोमा रेडक्रसको अन्तर्राष्ट्रिय समिति (आइसिआरसी) लाई आयोजकका तर्फबाट धन्यवाद दिन चाहान्छौं। साथै साभ्ना धारा-३ को बारेमा विशेष प्रस्तुति गरिदिनु हुने आइसिआरसी नेपालका सञ्चार अधिकृत कृष्णचन्द्र चालिसे प्रति FOHRID आभारी छ। यस कार्यक्रममा सक्रिय सहभागिता जनाउनुहुने कार्यरथी विभाग (मानव अधिकार शाखा) शाही नेपाली जंगी अड्डाका प्रमुख सेनानी श्री राजु नेपाली, नेपाल प्रहरीका प्रहरी नायव उपरीक्षक सौरभ राणा र सशस्त्र प्रहरी बलका प्रहरी नायव उपरीक्षक वंशीराज दाहालसहितका अन्य सबै सहभागीहरूलाई धन्यवाद दिन चाहान्छौं। कार्यक्रममा गहन विचार व्यक्त गरिदिनु हुने वक्ताहरू एमनेष्टी इन्टरनेसनल नेपालका सभापति श्री प्रदीप पोखरेल, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगका माननीय सदस्य सुशिल प्याकुरेल, माननीय पूर्व न्यायाधिस कृष्णजंग रायमाझी र दुवै कार्यक्रमको सभापतित्व गरिदिनुहुने वरिष्ठ मानव अधिकारवादी श्री नुतन थपलिया प्रति विशेष आभार व्यक्त गर्दछौं। “सशस्त्र द्वन्द्वको दिगो निकास र युद्धविरामको आवश्यकता” विषयक विचार गोष्ठीका प्रमुख वक्ताहरू श्री दमननाथ हुंगाना, पद्मरत्न तुलाधर, नीलाम्बर आचार्य, प्राध्यापक डा. इन्द्रजीत राई र कार्यपत्र प्रस्तोता भेषनाथ सापकोटालाई धन्यवाद दिन चाहान्छौं।

FOHRID को तर्फबाट “नेपालमा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको साभ्ना धारा-३ उल्लंघनका स्वरूप: आन्तरिक सशस्त्र संघर्ष” विषयक प्रतिवेदन प्रस्तुत गर्नुभएका महासचिव राजकुमार सिवाकोटी र प्रतिवेदन तयार गर्ने क्रममा विशेष सहयोग गर्ने अधिवक्ता पुण्यप्रसाद खतिवडा, भीमप्रसाद भुर्तेल, सुरेश सुवेदी र कैलासकुमार सिवाकोटीलाई धन्यवाद ज्ञापन गर्दछौं। साथै कार्यक्रमस्थलमा स्वयंसेवकको रूपमा सहयोग पुऱ्याउनुहुने राज ढकाल, लक्ष्मी थपलिया, हितमान माझी र दीपेन्द्र थपलियासमेतलाई धन्यवाद दिन चाहान्छौं। प्रस्तुत कार्यक्रमलाई आर्थिक सहयोग उपलब्ध गराइदिएकोमा जर्मन विकास सेवा (ded) लाई FOHRID का तर्फबाट विशेष धन्यवाद दिन चाहान्छौं। र, आगामी दिनमा पनि जर्मन विकास सेवाबाट निरन्तर सहयोग पाउने अपेक्षा गरिएको छ। त्यस्तै, कार्यक्रमको अनुगमन गरी प्रभाव मूल्यांकन प्रस्तुत गरिदिनुहुने श्री भेषनाथ सापकोटा प्रति विशेष आभार व्यक्त गर्दछौं। प्रतिवेदन निम्न अनुसार रहेको व्यहोरा जानकारी गराइन्छः

प्रतिवेदन खण्डः दुवै कार्यक्रमको परिचय, कार्यक्रमबारे FOHRID को चासो, कार्यक्रमको मूलधार र पृष्ठभूमि, कार्यक्रमको उद्देश्य र आचारसंहिता। त्यसपछि, कार्यक्रमको Proceeding Report र अन्त्यमा कार्यक्रमका परिणाम र ठहरहरूका साथै सुझावहरू प्रस्तुत गरिएको छ।

अनुसूची खण्डः दुवै कार्यक्रममा प्रस्तुत कार्यपत्रहरू, कार्यक्रमको उपादेयताको पूर्ण पाठ, सहभागीहरूको सूची, कार्यक्रमबारे पत्रपत्रिकामा प्रकाशित समाचारको प्रतिलिपि, कार्यक्रमका फोटाहरू, खर्च विवरण र अन्य चिठ्ठीपत्रहरू समावेश गरिएको छ।

प्रस्तुत प्रतिवेदनको सारांस र कार्यक्रमको प्रभाव मूल्यांकन पनि अंग्रेजीमा समावेश गरिएको छ। अन्त्यमा, कार्यक्रम र यस प्रतिवेदनका सम्बन्धमा यहाँको सुझाव वा टिप्पणीको प्रतीक्षा गर्दै हाम्रा आगामी कार्यक्रमहरूलाई सहयोग पुऱ्याइ दिनुहुनेछ भन्ने विश्वास प्रकट गर्दछौं। स-धन्यवाद।

- वीरेन्द्रप्रसाद थपलिया

सभापति तथा FOHRID परिवार

मिति : २०६१।०३।२

कार्यक्रमको मूल्यांकन प्रतिवेदन

१. पृष्ठभूमि:

मानव अधिकार तथा प्रजातान्त्रिक मञ्च FOHRID द्वारा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून (जेनेभा महासन्धि) को साक्षा धारा ३ को कार्यान्वयनका सम्बन्धमा २०६१ जेठ ११ गते (24 May 2004) मा एक दिवसीय छलफल कार्यक्रम सम्पन्न गरियो। जर्मन विकास सेवा (ded) को आर्थिक सहायता र रेडक्रसको अन्तर्राष्ट्रिय समिति (आइसीआरसी), नेपालको प्राविधिक सहयोगमा सम्पन्न भएको प्रस्तुत कार्यक्रमले उद्देश्य अनुरूप सफलता हासिल गर्न सके-नसकेको मूल्यांकन गरी यो प्रतिवेदन प्रस्तुत गरिएको छ। कार्यक्रमका सहभागीहरू, कार्यक्रमबारे प्रकाशित समाचार, कार्यक्रममा प्रस्तुत गरिएका कार्यपत्र र प्रमुख वक्ताहरूले कार्यक्रममा व्यक्त गरेका विचारलगायत सहभागीहरूको भनाइलाई मूल्यांकनको आधार बनाइएको छ। यसका अतिरिक्त, मूल्यांकन कर्ताद्वारा कार्यक्रममा सहभागी भएर सूक्ष्मरूपमा विश्लेषण गरी यो प्रतिवेदन तयार पारिएको छ। मूल्यांकनकर्ताले मुख्य सहभागीहरूसँग व्यक्तिगतरूपमा कुराकानी गर्दा अनुभव गरेका तथ्यहरू पनि थप मूल्यांकनका आधार हुन्। प्रस्तुत प्रतिवेदनमा कार्यक्रमका उद्देश्यहरू के-कस्तो रूपमा हासिल भए भनी समीक्षा गरिएको छ र कार्यक्रमको निरन्तरताका लागि ठोस रणनीति र आगामी चरणका गतिविधिहरूको सिफारिस गरिएको छ।

२. कार्यक्रमको सारसंक्षेप :

२.१. कार्यक्रमको उद्देश्य:

- To create public awarness on the respect and implementation of the International Humanitarian Law, Common Article-3;
- To draw the attention of the parties at conflict for the implementation of the Humanitarian Law;
- To determine the strategies for advocacy to implement Himanitarian Law for the follow-up stage.

२.२. कार्यपत्र (Working paper) :

- International Humanitarian Law Geneva Convention (1949) Common Art. 3: by ICRC-Nepal.
- Nature of violation of IHL Common Article-3: By FOHRID

२.३. Major Stakeholders/Participant:

Royal Nepal Army, Armed police, Nepal police, representative from Ministries, Journalists, National Human Rights Commission, HR activists, lawyers etc.

३. समीक्षा एवं कार्यक्रमको सफलता:

- कार्यक्रम अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको साक्षा धारा-३ को कार्यान्वयनका सम्बन्धमा awarness create गर्न र सहभागीलाई ज्ञान दिलाउन सफल भएको छ।
- कार्यक्रमले केही हदसम्म द्वन्द्वका पक्षहरूको ध्यान आकर्षण गराएको छ र मानवीय कानूनको पालना र कार्यान्वयनका सम्बन्धमा दबाव पनि पुगेको छ।
- तत्काल वस्तुगतरूपमा कार्यक्रमका परिणामहरू केही देखिएनन्।
- उच्च तहका सुरक्षा अधिकारीहरूलाई कार्यक्रममा सहभागी गराउन आयोजक संस्था सफल भएको छ।
- मानवीय कानूनको कार्यान्वयनसम्बन्धी संचालन गरिने कार्यक्रममा सुरक्षा अधिकारीहरूको सहभागिताले मानवीयताको हानीलाई रोक्न केही न केही मद्दत गर्नेछ। सुरक्षा अधिकारीहरूको यो सकारात्मक सुरुवात हो।
- आयोजक संस्थाले सूक्ष्मरूपमा साक्षा धारा-३ उल्लंघनका स्वरूप (प्रकृति) हरूको पहिचान गरेको छ। यसले निश्चय नै मानव अधिकारस्थितिको अनुगमन गर्न सहयोग पुऱ्याउने छ। मानव अधिकार अनुगमनका

क्षेत्रमा यो नयाँ कार्यको थालनी हो । साथै, यसबाट FOHRID को मानव अधिकारस्थितिको अनुगमन गर्ने कार्य क्षमतामा वृद्धि भएको छ ।

४. कार्यक्रमको निरन्तरताका लागि सिफारिस गरिएका रणनीतिहरू:

- नेपालमा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको पालना र कार्यान्वयनको मुद्दालाई सार्वजनिक बहसको विषय बनाइनु पर्दछ, र यसमा द्वन्द्वका पक्षहरूलाई सहभागी गराइनु पर्दछ ।
- मानवीय कानूनको पालना र कार्यान्वयनका सम्बन्धमा द्वन्द्वका पक्षहरूलाई दबाव दिन व्यापक अभियान सञ्चालन गरिनु पर्दछ ।
- अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको साभ्का धारा ३ लाई द्वन्द्वका पक्षहरूले के-कस्तो प्रकृतिमा उल्लंघन गरेका छन् । सो को नियमित अनुगमन गर्नु पर्दछ, र यस्ता अनुगमनहरूलाई दस्तावेजीकरण गरी राष्ट्रिय एवं अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा व्यापक प्रचारप्रसार (Dissemination) गरिनु पर्दछ ।
- राष्ट्रिय एवं अन्तर्राष्ट्रिय दायित्व पूरा गर्न निरन्तररूपमा सरकार र माओवादीलाई दबाव दिइनुपर्छ । उनीहरूद्वारा जारी गरिएका प्रतिबद्धताहरूको कार्यान्वयन भए नभएको अनुगमन गरिनु पर्दछ ।

५. Follow-up stage का लागि सिफारिस गरिएका गतिविधिहरू:

- नियमित छलफल/अन्तर्क्रिया
- मानवीय कानून उल्लंघनका घटनाहरूको जोडदार विरोध (पत्रकार सम्मेलन, प्रेस विज्ञप्ति, प्रदर्शन आदि)
- तालीम
- सूचना प्रवाह (Information Dissemination)
- Lobbying
- तथ्य जाँच, अनुगमन र दस्तावेजीकरण (Monitoring and Documentation)
- अपहरण र बेपत्ता पारिएकाहरूको खोजी गर्ने कार्य (कानुनी उपचार, अनुसन्धान, आदि)

प्रतिवेदक:

भेषनाथ सापकोटा
उपप्राध्यापक, ग्रामीण विकास कार्यक्रम
पद्मकन्या क्याम्पस (त्रि.वि), बागबजार, काठमाडौं ।

A. साभा धारा-३ को कार्यान्वयनसम्बन्धी प्रतिवेदन

१. कार्यक्रमको परिचय (Introduction of Program)

नेपालको खस्कदो मानव अधिकारको स्थितिमा सुधार ल्याउन र बढ्दो द्वन्द्वको पीडालाई कम गर्ने उद्देश्यले मानव अधिकार तथा प्रजातान्त्रिक मञ्च FOHRID ले विभिन्न अभियानहरु संचालन गर्दै आएको छ। माओवादी 'जनयुद्ध' र यसको प्रतिकारमा सरकारी सुरक्षाफौजले जारी गरेका क्रियाकलापबाट ठूलो संख्यामा आम नागरिकहरुले हैरानी खप्नु परेको छ। यस्तो अवस्थामा मानव अधिकार संस्कारलाई बढवा दिनु र मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण र संवर्धनका लागि द्वन्द्वका पक्षहरुको ध्यानाकर्षण गराउन आवश्यक छ र यसका लागि यस संस्थाले मुख्य साभेदारहरु बीच छलफल, गोष्ठी र अन्तर्क्रिया मार्फत आफ्ना अभियानहरुलाई अधि बढाउँदै आएको छ। सरकारी तथा विद्रोही पक्षबाट गरिएका मानव अधिकार उल्लंघन र हननका घटनाहरुको विरोध गर्दै आएको छ। यसका अतिरिक्त, तथ्य जाँच, मानव अधिकार उल्लंघन एवं हननका घटनाहरुको लगत राख्ने, पीडितहरुलाई कानुनीलगायत अन्य सहयोग गर्ने र अपहरण तथा बेपत्ता पारिएकाहरुको खोजी गर्ने कार्य गर्दै आएको छ र यो कार्यक्रम यसै अभियानको एक महत्वपूर्ण अंगको रूपमा रहेको छ।

आन्तरिक सशस्त्र द्वन्द्वका पक्षहरुले पटक-पटक अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुनको पालनाप्रति प्रतिबद्धता जारी गरेका छन्। तर उनीहरुको प्रतिबद्धता र व्यवहारबीच ठूलो दूरी देखिएको छ। उनीहरुले आफ्नो प्रतिबद्धताको कार्यान्वयनमा इमानदारिता देखाउन सकेका छैनन्। परिणामस्वरूप दिन प्रतिदिन मौलाउँदै गएको दण्डमुक्ति र विद्रोही समूहका क्रूर व्यवहारहरुले मानवता माथिको ठूलो खतरालाई संकेत गर्दै छ। यस्तो अवस्थामा तत्कालको पीडालाई कम गर्नेतर्फ हाम्रो अभियान केन्द्रित हुनु पर्दछ र दोस्रो मानव अधिकारहरुको संरक्षण र संवर्धनका लागि ठोस कार्यहरु गर्दै दीर्घकालीन शान्तिका लागि प्रभावकारी अभियानहरु संचालन गर्नुपर्ने हुन्छ। र, यसका लागि अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुनको पालना र कार्यान्वयनका सम्बन्धमा द्वन्द्वका पक्षहरुको ध्यानाकर्षण गराउन र दबाव सिर्जना गर्न आवश्यक ठानिएको छ जसका लागि रेडक्रसको अन्तर्राष्ट्रिय समिति (आइसीआरसी) र यस संस्थाबीच 23 February 2004 मा मानवीय कानुनको कार्यान्वयन सम्बन्धी एउटा कार्यक्रम गर्ने सम्बन्धमा छलफल गरियो। उक्त छलफल अनुसार आइसीआरसी नेपालको प्राविधिक सहयोग (स्रोतव्यक्ति, परामर्श, कार्यपत्र, प्रकाशन स्रोत सामग्री) र जर्मन विकास सेवा (ded) को आर्थिक सहयोगमा यो कार्यक्रम गरिएको हो।

यो कार्यक्रम मानवीय कानुनको कार्यान्वयनका सम्बन्धमा केन्द्रित रहे तापनि यो मानव अधिकार संरक्षण र संवर्धनका लागि चालिने अभियानहरुको एक हिस्साका रूपमा रहनेछ। र, यसले शान्ति र मानवताको सम्मान गर्न द्वन्द्वका पक्षलाई दबाव पुऱ्याउने छ भन्ने लक्ष्य राखिएको छ।

२. कार्यक्रमबारे FOHRID को सरोकार CONCERN OF FOHRID ABOUT THE PROGRAM:

माओवादी सशस्त्र द्वन्द्वका कारण मानवअधिकार र मानवताको सवाल दिन प्रतिदिन जटिल बन्दै गएको छ। प्रजातान्त्रिक अभ्यास अवरुद्ध भई लोकतान्त्रिक शक्तिहरु राजनैतिक संघर्षमा केन्द्रित छन्। गैरसैनिक नागरिकहरु द्वन्द्वको चपेटामा परेका छन्। सुरक्षाफौज र सशस्त्र विद्रोही समूह मानवताको विध्वंसमा प्रतिस्पर्धा गरिरहेका छन्। लापरवाहीपूर्ण सशस्त्र संघर्षको शृंखलाले सिंगो मुलुकलाई पीडित बनाएको वर्तमान स्थितिमा हाम्रो चासोको विषय अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुनको साभा धारा ३ को पालना र कार्यान्वयन हो। तर सशस्त्र संघर्षका पक्षले अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुनका व्यवस्थाहरुलाई पालना गर्दै संघर्षको आयतन विस्तार गर्नु भन्ने हाम्रो आसय र चाहना होइन। हाम्रो मान्यता त शान्ति र मानवताका लागि सशस्त्र संघर्षबाट समाजलाई अलग राख्नु पर्दछ भन्ने हो। हाम्रो लक्ष्य द्वन्द्वको व्यवस्थापन र शान्ति हो। विगत नौ वर्षदेखि संचालित सशस्त्र संघर्षको लक्ष्य राजनैतिकभन्दा बढी मानवताको विनासतिर लक्षित छ। यसले अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुन, मानव अधिकारका घोषणा, महासन्धि लगायतका संयन्त्रहरुको भावना र मर्मलाई क्रूरताका साथ लत्याएको छ। कानुनी शासन र यसको भावनामाथि कठोर प्रहार भएको छ।

हाम्रो प्रथम सरोकार मानवताविरोधी सशस्त्र संघर्षलाई तत्काल अन्त्य गरिनु पर्दछ भन्ने हो। र, यसका लागि दुवै पक्षले इमानदारिता देखाउनु पर्छ। दोस्रो, संघर्षको शान्तिपूर्ण समाधान नभएसम्म यसका पक्षहरुले

अनिवार्य रूपमा मानवता, मानवीय कानून र मानव अधिकारका न्यूनतम मापदण्डहरूलाई पालना गर्नुपर्दछ। यसका लागि दुवै पक्षले मानवताको विनासलाई युद्धको नामबाट इन्कार गर्न नसकिने भन्ने सोचमा परिवर्तन ल्याउनु पर्दछ।

मानव अधिकार कार्यकर्ताहरू वैधानिक र गैर वैधानिक दुवै पक्षहरू सशस्त्र संघर्षमा मानवताको विनासका लागि जिम्मेवार छन् भन्ने कुरामाथि विश्वास गर्दछन्। तसर्थ दुवै पक्षलाई अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनप्रतिको जिम्मेवारीबाट उन्मुक्ति छैन। सशस्त्र संघर्षका लडाकूहरूले यो बुझ्नु पर्दछ कि आत्मसमर्पण गरेका शत्रु पक्षका लडाकू (Combatant) हरूले आत्मसमर्पण गर्नासाथ उनीहरूको वैधानिक हैसियत गैरसैनिक (Non-combatant) नागरिकमा परिणत हुन्छ र यस्ता समर्पणकारीहरू माथि अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून अनुसार मानवीयताको व्यवहार गरिनुपर्दछ।

मानवता विरोधी गतिविधिहरू नै हाम्रो मुख्य चासोको विषय भए तापनि हामीले यो स्पष्ट गर्न आवश्यक छ कि, कतै हामी अर्काको पीडाबाट फाइदा उठाउने कार्य त गरिरहेका छैनौं। FOHRID यो विश्वास दिलाउन चाहन्छ कि, यसले कहिल्यै सही र गलतमाथि निर्णय गर्दैन, कुनै राजनैतिक विवादमा चासो राख्दैन र कुनै पनि पक्षबाट कुनै पनि समयमा भएका मानव अधिकार, मानवता र प्रजातन्त्र विरोधी गतिविधिहरूसँग सम्बन्धित गर्दैन। सशस्त्र संघर्षका बेला लागू हुने अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून साभा धारा-३ को कार्यान्वयन, अनुगमन र मूल्यांकन सम्बन्धी चालिने कदमहरू स्वाभाविक रूपमा निश्चित उद्देश्य, वर्ग विशेषका हितमा गरिने बखानबाजीभन्दा अलग र उच्च विषय हुन्। यो निष्पक्ष अभियान हो र यसले एकपक्षलाई रिभाउन अर्को पक्षप्रति लक्षित मिथकलाई कहिल्यै जोड दिदैन।

३. कार्यक्रमको मूलधार र पृष्ठभूमि Program Rational and Background :

नेपालमा माओवादी जनयुद्ध सुरु भएयता सरकारी तथा माओवादी दुवै तर्फबाट भयावह रूपमा मानवीय कानूनको उल्लङ्घन भएको छ। पछिल्लो समयमा दुवै पक्षबाट जारी सैनिक गतिविधिले नागरिक सुरक्षा अत्यन्तै कमजोर बनाएको छ। र, न्यायिक प्रकृया प्रायः अवरुद्ध भएको छ। हत्या, यातना, शारीरिक दण्ड, अपहरण नियमित पुर्पक्षविनाका सजाय, आन्तरिक विस्थापन, बलात्कार, बेपत्ता पार्ने ब्यक्तिलाई बन्धक बनाउने जस्ता घटनाहरू घटाई नागरिकको जीवनको अधिकार हरण गरिएको छ। अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनले निषेध गरेका कार्यहरू हुन्। यसरी मानवीय कानूनको कार्यान्वयनमा दिन प्रतिदिन जटिलता थपिदै गएको छ। जसबाट देशले ठूलो परिमाणमा मानवीय र भौतिक क्षति व्यहोनु परेको छ। यसको कारण दुवै पक्षको सैन्यवादी चिन्तन हो।

नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून, जेनेभा महासन्धि १९४९ लाई सन १९६४ मा अनुमोदन गरिसकेको हुँदा आन्तरिक सशस्त्र संघर्षको बेला सो सन्धिको साभा धारा-३ लागू हुन्छ। अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून वा साभा धारा-३ का प्रावधानहरूले युद्ध वा आन्तरिक सशस्त्र द्वन्द्वसँग सरोकार राख्ने हुँदा यसप्रति द्वन्द्वका दुवै पक्ष जिम्मेवार छन्। दुवै पक्षले साभा धारा-३ को पालना र कार्यान्वयनमा इमानदारिता देखाउनु पर्छ।

अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको कार्यान्वयनको सवाललाई दुई भागमा विभाजन गरेर हेर्नुपर्ने हुन्छ। पहिलो, साभा धारा-३ को सैद्धान्तिक पक्ष, यसद्वारा निषेधित कार्यहरू, लागू हुने व्यक्तिहरू र यसको उल्लङ्घनकर्ताहरू माथि चाल्न सकिने कानुनी कारबाहीसम्बन्धी कदमहरू यसभित्र पर्दछन्। दोस्रो, नेपालमा सशस्त्र संघर्षको क्रममा के-कस्तो प्रकृतिमा मानवीय कानूनको उल्लङ्घन भएका छन् भन्ने अनुगमन गर्ने कार्य पर्दछ।

नागरिक समाजले निरन्तर मानवीय कानूनको कार्यान्वयन र पालनाका लागि वकालत, लविङ्ग र कार्यगत सञ्जालहरू मार्फत छलफल चलाउदै लैजानु पर्छ। द्वन्द्वका पक्षहरू माथि दबाव सिर्जना गर्न प्रमुख साभेदारहरूले अहम् भूमिका खेल्नुपर्छ भन्ने लक्ष्यले यो अभियान सुरु गरिएको हो।

४. उद्देश्यहरू (Objectives):

१. अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको साभा धारा-३ को पालना र कार्यान्वयनका लागि लागि आम सचेतताको सृजना गर्ने।

२. द्वन्द्वका पक्षहरूलाई मानवीय कानूनको पालना प्रति ध्यानाकर्षण गराउने।

३. मानवीय कानून पालना र कार्यान्वयनसम्बन्धी वकालत गर्न आगामी चरणका रणनीति तय गर्ने।

५. कार्यक्रमको विधि (Methodology of Program):

कार्यक्रममा FOHRID र ICRC का तर्फबाट working paper प्रस्तुत गरिने छ र सो माथि आवश्यक छलफल गरिने छ। छलफलमा व्यक्त गरिएका विचार र कार्यपत्रले सम्बोधन गरेका विषयवस्तुका आधारमा Next step का गतिविधिहरूको तय गरिने छ। मानवीय कानुनको कार्यान्वयनसम्बन्धी प्रकाशन प्रकाशित गर्ने प्रयास गरिने छ।

६. कार्यक्रमको आचारसंहिता (Code of Conduct):

प्रस्तुत कार्यक्रमको निम्न आचारसंहिता निम्नानुसार रहेको छ:

१. समयलाई ख्याल गरी तोकिएको समयमा आफ्नो विचार प्रस्तुत गरिदिनु हुनेछ।
२. उठिसकेको सवाल र विषय वस्तुलाई पुनरावृत्त गरिदिनु हुने छैन।
३. आफ्नो विचार तथा भनाइ प्रस्तुत गर्दा सिधै विषय वस्तुमा प्रवेश गरिदिनुहुने छ।
४. आफ्नो भनाइ निम्न विषयहरू मध्ये कुनै एक विषयमा केन्द्रित गरिदिनु भएमा कार्यक्रम सञ्चालनमा सजिलो हुनेछ।

- मानवीय कानुन कार्यान्वयनका प्रभावकारी उपाय।
- मानवीय कानुन कार्यान्वयनको कठिनाइ र बाधाहरू
- मानवीय कानुनको पालना र कार्यान्वयनका लागि द्वन्द्वरत पक्षहरूले तत्काल चाल्नुपर्ने कदमहरू।

७. कार्यक्रमको Proceeding प्रतिवेदन

(i) कार्यक्रमको उपादेयतामाथि प्रकाश- वीरेन्द्रप्रसाद थपलिया, सभापति FOHRID

विगत आठ वर्षदेखि संचालित सशस्त्र संघर्षको कारण नेपालले ठूलो मानवीय र भौतिक संरचनामाथिको खतरालाई सामना गरिरहनु परेको छ। यसले अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुन, मानव अधिकारका घोषणा, महासन्धिलगायतका संयन्त्रहरूको भावना, मर्म र प्रत्याभूतिलाई निष्क्रिय पारिदिएको छ। र, यसले मानव अधिकार र शान्तिमाथि गम्भीर चोट पुऱ्याएको छ। खस्कदो मानव अधिकारको स्थिति अन्तर्राष्ट्रिय चासोको विषय बनेको छ। सुशासनको अनुभूति प्रायः सून्य छ। कानुनी शासनमाथि कठोर प्रहार भएको छ। असफल राज्यको महसुस हुन थालेको छ। अतः यस कार्यक्रमको लक्ष्य मानवताको बिनासलाई रोक्न अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुनको साभ्का धारा-३ को पालना र कार्यान्वयनका लागि सबै साभ्केदारहरूको ध्यानाकर्षण गराउनु रहेको छ।

(ii) कार्यक्रममा प्रस्तुत प्रतिवेदन र ICRC को प्रस्तुति

(A) नेपालमा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुनको (साभ्का धारा-३) उल्लंघनका स्वरूपहरू: आन्तरिक सशस्त्र संघर्ष, प्रतिवेदन प्रस्तोता- राजकुमार सिवाकोटी, महासचिव, FOHRID

सन् १९९६ बाट सुरु भएको जनयुद्धका क्रममा करिब १२ हजार नेपालीले जीवन गुमाइसकेका छन्। करोडौंको भौतिक संरचनाहरूको बिनास भइसकेको छ। द्वन्द्वका दुवै पक्षहरूले असीमित शक्तिको प्रयोग गरेका छन्। जसले गर्दा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुन (जेनेभा कन्भेन्सन) को साभ्का धारा-३ को हठात् उल्लंघन गरिएको छ। अपहरण, बलात्कार, बेपत्ता, बारुदी सुरुङ्ग र धराप, क्रूर व्यवहार आदि प्रकृतिका घटनाहरू दुवै पक्षबाट घटनाइएका छन्। खास गरी हत्या, बेपत्ता, बलात्कार, यातना आदि गम्भीर प्रकृतिका मानव अधिकार उल्लंघनका घटनाहरूका लागि सरकारी सुरक्षा अधिकारीहरू बढी जिम्मेवार छन्। त्यस्तै गरी अपहरण, क्रूर व्यवहार, आधारभूत मानवीय सेवामा अवरोध, विद्युतीय धराप, विद्यालय र विद्यार्थीमाथिको क्षति आदिका लागि माओवादी बढी जिम्मेवार भएको तथ्यहरूले संकेत गर्दछन्। द्वन्द्वको क्रम नरोकिने हो भने शासकले छिटपुट टुहुरा लालाबाला र विधुवाहरूको बस्तीमा आफ्नो शासनलाई सीमित गर्नुपर्ने हुन्छ र यो शासकका लागि ठूलो खतराको संकेत हो। आन्तरिक विस्थापन र जन-जीवनमाथिको खतराका लागि माओवादी एवं सरकारी दुवै पक्षपूर्ण रुपमा जिम्मेवार छन्। मानवीय कानुनको पालना र कार्यान्वयनका लागि द्वन्द्वका दुवै पक्षले आवश्यक सचेतता अपनाउनु पर्दछ र प्रतिवेदनले सिफारिस गरेका सुभाबहरूलाई तत्काल कार्यान्वयन गर्नु पर्दछ। द्वन्द्वका दुवै पक्ष (सरकारी र विद्रोही) लाई अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुनको साभ्का धारा ३ बाट सिर्जित दायित्वबाट उन्मुक्ति छैन।

(B) अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुनको एक परिचय: युद्धको सीमा: कृष्णचन्द्र चालिसे (संचार अधिकृत, आइसीआरसी, नेपाल)

अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून भनेको सशस्त्र संघर्षको परिस्थितिलाई नियमन गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको शाखा हो। यसलाई अर्को शब्दमा, युद्धको कानून वा सशस्त्र संघर्षसम्बन्धी कानून भनिन्छ। यसको उद्देश्य युद्धको प्रभावलाई कम गर्ने र सशस्त्र संघर्षको कारण सिर्जना हुने पीडालाई रोकथाम वा कम गर्ने हो। शत्रुतापूर्ण कार्यमा नलागेका अथवा लाग्ने क्षमता गुमाएका व्यक्तिहरूलाई बचाउ गरेर वा युद्धका साधन र तौरतरिकालाई सीमित पारेर युद्धको पीडालाई न्यून गर्न सकिन्छ। मानवतावादी सोच र चिन्तन, प्रथाजनित कानून र सन्धि कानूनहरू नै अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको स्रोत र उत्पत्तिका आधार हुन्। मानवीय कानूनका प्रमुख महासन्धि तथा सन्धिहरू निम्न छन्:-

- सन् १८६४ को युद्धका घाइतेको अवस्था सुधार विषयक जेनेभा महासन्धि।
- सन् १९४८ को चारवटा जेनेभा महासन्धिहरू (यसलाई नेपाल लगायत १९२ राष्ट्रहरूले अनुमोदन गरेका छन्)।
- सन् १९७७ को जेनेभा महासन्धिसम्बन्धी २ अतिरिक्त सन्धिपत्रहरू।
- सन् १९८० को परम्परागत हतियारसम्बन्धी राष्ट्रसंघीय महासन्धि।
- सन् १९९७ को बारुदी सुरुङ्गसम्बन्धी ओटवा महासन्धि।
- सन् १९९८ को रोम विधान।

मानवता तथा यसको संरक्षण नै मानवीय कानूनका सिद्धान्तहरूको केन्द्र हो। मानवीय कानूनका सिद्धान्तहरूका तीनवटा पक्ष छन्- प्रथम, समानुपातिकताको सिद्धान्त, जसले मानवता र सैन्य अवस्थाका बीचको सन्तुलन र सैन्य फाइदा र क्षतिबीचको सन्तुलनलाई जोड दिन्छ। दोस्रो- विभेदको सिद्धान्त हो। यो सिद्धान्त अनुसार गैरसैनिक नागरिक र तिनका सम्पत्तिको सुरक्षा गर्ने दृष्टिकोणले संघर्षमा संलग्न पक्षहरूले जुनसुकै बेला पनि गैर-सैनिक नागरिक र योद्धालाई छुट्याउनु पर्दछ। गैर-सैनिक नागरिक आवादी अथवा गैर-सैनिक नागरिकहरूलाई हमलाको लक्ष्य तुल्याइनु हुँदैन। केवल सैनिक लक्ष्यहरूलाई मात्र आक्रमणको निसाना बनाउनु पर्दछ। तेस्रो- सावधानीका उपायहरू-संघर्षका पक्षहरूले सैन्य कारवाही गर्दा गैर-सैनिक नागरिक तथा उनीहरूका वस्तुहरूको सुरक्षाका लागि आवश्यक सबै उपायहरू अपनाउनु पर्दछ। सैन्य कारवाही गर्दा सैन्य निसानाको निश्चय गर्नु पर्दछ र गैर-सैनिक नागरिक बस्ती तथा वस्तुहरू सैन्य निसाना हुनु हुँदैन।

घाइते तथा बिरामी योद्धा, गैरसैनिक नागरिकहरू, बन्दी तथा युद्धबन्दी र सैन्य सेवाका चिकित्सक तथा धार्मिक कर्मचारीहरू मानवीय कानूनद्वारा संरक्षित व्यक्तिहरू हुन्। त्यस्तै गरी, चिकित्सा इकाई-अस्पताल, चिकित्सा यातायात-एम्बुलेन्स, साँस्कृतिक तथा धार्मिक स्थलहरू र सार्वजनिक सेवा स्थलहरू मानवीय कानूनद्वारा संरक्षित स्थान र वस्तुहरू हुन्। मृतकहरूको संरक्षणलाई अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनले जोड दिन्छ र मृतकको खोजी, परम्पराअनुरूपको दाहसंस्कार र चिहानको पहिचान आदि कार्यहरू यस अन्तर्गत पर्दछन्।

अन्तर्राष्ट्रिय सशस्त्र संघर्षमा चारवटा जेनेभा महासन्धि र पहिलो अतिरिक्त सन्धिपत्र लागू हुन्छन्। चारवटा जेनेभा महासन्धिको साभ्ना धारा-३ र दोस्रो अतिरिक्त सन्धिपत्र गैर-अन्तर्राष्ट्रिय सशस्त्र संघर्षमा लागू हुन्छन्। संकेतका लागि रेडक्रस चिन्हहरूको प्रयोग गरिन्छ। जसले अभियानका अंगहरूलाई बुझाउन मद्दत गर्दछ। यसका चिन्हहरूको प्रयोग रक्षात्मक पनि हो। जसलाई सेनाको चिकित्सा सेवा वा रेडक्रसका निकायहरूले प्रयोग गर्दछन्। रेडक्रस चिन्हको नक्कल, अनुचित प्रयोग वा घोकापूर्ण प्रयोग पनि हुन सक्छ।

जेनेभा महासन्धिको साधा धारा-३

महासन्धिको पक्षहरूमध्येको एक शक्तिको भूमिमा घटित भएको गैर-अन्तर्राष्ट्रिय प्रकृतिका सशस्त्र संघर्षहरूमा संघर्षका प्रत्येक पक्ष न्यूनतमरूपमा निम्न व्यवस्थाहरूको पालनाका लागि वचनबद्ध रहने छन्:-

- (१) संघर्षमा सक्रिय भाग नलिने व्यक्तिहरू, सशस्त्र सेनाका हतियार त्याग्ने व्यक्तिहरू र घाइते, बिरामी, थुना अथवा यस्तै कारणले युद्धबाट अलग भएका व्यक्तिहरूलाई जुनसुकै परिस्थितिमा पनि जात, रंग, धर्म, आस्था, लिंग, जन्म तथा सम्पत्ति वा यस्तै अन्य आधारमा भेदभाव नगरी मानवीय व्यवहार गरिने छ।
- (२) घाइते, बिरामी तथा ध्वस्त जहाजमा परेका व्यक्तिहरूलाई एकत्रित गरी स्याहार गरिने छ। यस सम्बन्धमा माथि उल्लेखित व्यक्तिहरूका विरुद्ध हुने निम्न कारवाहीहरूलाई जुनसुकै ठाउँ र समयमा निषेध गरिएको छ:
  - (क) जीउज्यानको विरुद्ध विशेष गरी सबै किसिमका हत्या, अंगभंग, क्रूर व्यवहार र यातना।
  - (ख) व्यक्तिलाई बन्धक बनाउने।

- (ग) व्यक्तिगत मर्यादामा आघात पुऱ्याउने, विशेष गरी अपमानजनक र तिरस्कारपूर्ण व्यवहार गर्ने ।
 (घ) सभ्य जनताले अत्यावश्यक ठानेको कानुनी प्रत्याभूति भएको नियमित अदालतको निर्णय बिना दण्ड सुनाउने र त्यसलाई कार्यान्वयन गर्ने ।

निष्पक्ष मानवीय संस्था रेडक्रसको अन्तर्राष्ट्रिय समिति (आइसीआरसी) ले संघर्षका पक्षहरूलाई आफ्नो सेवा प्रदान गर्न सक्नेछ । यसका साथै, संघर्षका पक्षहरूले विशेष सम्झौता गरी यस महासन्धिमा भएको व्यवस्थालाई सबै वा आंशिकरूपमा लागू गर्ने प्रयास गर्ने छन् तर यी प्रावधानहरूको प्रयोगले संघर्षका पक्षहरूको कानुनी हैसियतलाई असर पार्ने छैन ।

मानवीय कानून र मानव अधिकार कानूनबीचको भिन्नता:

युद्धको समयमा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून लागू हुन्छ र शत्रुपक्षको अधीनमा रहेका व्यक्ति तथा युद्ध पीडितहरूको संरक्षण र युद्धका तरिकाहरू उपर सीमा वा नियन्त्रणमा यसले जोड दिन्छ । विशेषगरी यसले राज्यहरूबीचको सम्बन्धलाई नियमन गर्दछ । सशस्त्र संघर्षको समयमा पूर्णरूपमा र तुरुन्तै लागू हुन्छ । यसलाई आइसीआरसीद्वारा प्रवर्धित गरिएको हो ।

मानव अधिकारसम्बन्धी कानूनहरू सबै समयमा लागू हुन्छन् र यसैका आधारमा राज्यले व्यक्तिको संरक्षण र विकास गर्नु पर्दछ । यसले राज्य र नागरिकका बीचको सम्बन्धलाई नियमन गर्दछ । सबै अवस्थामा क्रमिक रूपमा लागू हुने मानव अधिकारसम्बन्धी कानून संयुक्त राष्ट्रसंघद्वारा प्रवर्धित गरिएका हुन् । मानवीय कानून सशस्त्र संघर्षको परिस्थितिमा क्रियाशील हुने कानून हो, जतिखेर मानव अधिकार निलम्बित वा संकुचित हुन्छ । तथापि बाँच्ने अधिकार, यातना, क्रूर तथा अपमानजनक व्यवहार र भेदभावलाई निषेध गर्नु दुवै कानूनहरूको मुख्य सार हो ।

नेपाल सशस्त्र द्वन्द्वमा होमिएको हुँदा यस्तो परिस्थितिमा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून (जेनेभा महासन्धिको साभ्ना धारा-३ र दोस्रो अतिरिक्त सन्धिपत्र) लागू हुन्छ । र, यी कानूनहरूबाट सिर्जित उत्तरदायित्वबाट द्वन्द्वका पक्ष (सरकार र माओवादी) हरूलाई उन्मुक्ति छैन । संघर्षका पक्षहरूद्वारा मानवीय कानूनको पालना गरिनु पर्दछ । सरकारले राष्ट्रियस्तरमा मानवीय कानूनको कार्यान्वयनका उपायहरूलाई अवलम्बन गर्नु पर्दछ । माओवादी पक्षले मानवीय कानूनको सम्मान, पालना र कार्यान्वयनका लागि आवश्यक सावधानी अपनाउनु पर्दछ । सरकारले रोम विधानलगायत अन्य मानवीय कानूनसम्बन्धी सन्धिहरूको अनुमोदन गर्नु पर्दछ ।

मानवीय कानूनको पालना तथा कार्यान्वयन गर्ने सिलसिलामा रेडक्रसको अन्तर्राष्ट्रिय समिति (आइसीआरसी) को भूमिका अनुगमनकर्ता र परामर्शदाताको रूपमा रहेको हुन्छ । यसले प्रहरी वा अदालतको भूमिका निर्वाह गर्दैन । र, यो निष्पक्ष, तटस्थ र स्वतन्त्र संस्था हो । यसको एकमात्र मानवीय लक्ष्य हो- युद्ध र आन्तरिक हिंसाबाट पीडित व्यक्तिहरूको जीवन र प्रतिष्ठाको सुरक्षा गर्नु र उनीहरूलाई सहयोग गर्नु । यसले मानवीय कानून र विश्वव्यापी मानवीय सिद्धान्तको प्रवर्धन र सुदृढीकरण गरेर पीडा कम गर्ने प्रयत्न पनि गर्दछ । नेपालमा पनि आइसीआरसीले आफ्ना गतिविधिहरू संचालन गर्दै आइरहेको छ जस अन्तर्गत- बन्दीहरूसँग भेटघाट, पारिवारिक सम्बन्धको पुनर्स्थापना, रेडक्रसका सन्देशहरूको आदानप्रदान र घाइते तथा विरामीलाई सहयोग मुख्य रहेका छन् । यसका साथसाथै हातखुट्टा गुमाएकाहरूको शारीरिक पुनर्स्थापना, मानवीय कानूनको प्रचार-प्रसार र नेपाल रेडक्रस सोसाइटीसँग सहकार्य गर्दै आएको छ ।

युद्धको पनि सीमा हुन्छ (Even Wars have Limits):

युद्धका प्रत्येक चरण वा क्रियाकलापहरूमा सीमा हुन्छन् । खास प्रकारका हातहतियार र विस्फोटक पदार्थहरूको प्रयोग गर्न पाइँदैन । गैरसैनिक क्षेत्र र नागरिकलाई सैनिक लक्ष्य बनाइनु हुँदैन । बालबालिका र बालसैनिकको प्रयोग गर्न पाइँदैन । असीमित शक्तिको प्रयोग गर्नु हुँदैन । आधारभूत मानवीय सेवाका स्रोतहरूमा युद्धका कारण अवरोध खडा गर्नु हुँदैन । महाभारतको युद्धमा पनि युद्धका नियमहरू लागू गरिएका थिए । निश्चित समयमा युद्ध सुरु भएर अन्त्य हुन्थ्यो । तर वर्तमान नेपालमा द्वन्द्वका पक्षहरूले अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनका न्यूनतम नियमहरूको पनि पालना गर्न सकेका छैनन् । कम्तीमा युद्धलाई यसको सीमाभित्र राखियो भने सशस्त्र संघर्षको कारण सिर्जना हुने पीडालाई रोकथाम वा कम गर्न सकिन्छ र यो दायित्व हामी सबैको हो ।

(iii) प्रमुख वक्ताहरूको बिचार

१. श्री प्रदीप पोखरेल, सभापति, एमनेस्टी इन्टरनेसनल, नेपाल:-

हाम्रो देशमा दण्डहीनताको अन्त्य हुनुपर्छ। अपराध गर्ने अपराधीलाई छुट दिने वा संरक्षण गरिनु हुन्न। कृष्णमोहन श्रेष्ठ वा कृष्ण सेन दुवैलाई हत्या गर्ने व्यक्तिहरु समानुपातिक रुपमा दण्डित हुनुपर्दछ। दुवै अपराधहरु समान प्रकृतिका हुन्। दुवै अपराधमा आपराधिक प्रवृत्ति समान देखिन्छ। पछिल्ला दिनहरुमा एमनेस्टी इन्टरनेसनलले मानव अधिकार उल्लंघनकर्तालाई अदालतमा मुद्दा चालउनु पर्ने कुरालाई जोड दिँदै आएको छ। मानव अधिकार उल्लंघन गर्ने प्रहरी वा सैनिक अधिकारीहरुलाई Court Marshal दिएर मात्र पुग्दैन, त्यस्ता अधिकारीहरुलाई अपराधीका रुपमा अदालतमा उपस्थित गराउनु पर्दछ। माओवादीहरुलाई मुद्दा चलाउने सम्बन्धमा कहाँ-कसरी मुद्दा चलाउने, कसरी पक्राउ गर्ने, कसरी ल्याउने आदि समस्या छन्। एमनेस्टी इन्टरनेसनलले दृढताका साथ माओवादी गतिविधिको भर्त्सना गरेको छ। जसको उदाहरण प्रतिवेदन प्रस्तोताले आफ्नो प्रतिवेदनमा उल्लेख गर्नुभएको छ र यस्ता प्रवृत्तिहरुलाई पनि निरुत्साहित गरी दण्डित गर्न सकिन्छ। कुनै पनि पक्ष (सरकार वा माओवादी) ले मानव अधिकार उल्लंघनकारी गतिविधिहरु नगरुन् भनी प्रभावकारी कदमहरु चाल्न आवश्यक छ। नेपाल सरकारले जतिसक्दो चाँडो अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतप्रति हस्ताक्षर गरी प्रतिबद्धता जनाउनु पर्दछ। अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतको विधानप्रति प्रतिबद्धता जारी गरिएमा मानव अधिकार उल्लंघनकारी गतिविधिको धेरै नियन्त्रण गर्न सकिन्छ। मानव अधिकारका सामान्य मापदण्ड, संविधान, ऐन-कानून र कानूनको शासनको अनुभूति नभएको अवस्थामा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको साभ्ना धारा-३ को पालना र कार्यान्वयन भएको देख्न (अनुभूति गर्न) हामीले निकै प्रतीक्षा गर्नुपर्ने संकेत देखिँदै छन्। पहिलो सवाल भनेको देशको संविधान, ऐन र कानूनहरुको दृढता र निर्भयतापूर्वक लागू हुनु हो। र, यसका साथै, द्वन्द्वका पक्षहरुले मानवताको विनासलाई रोक्न मानवीय कानूनको पालनामा गम्भीर हुनुपर्दछ।

२. माननीय सुशील प्याकुरेल, सदस्य, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, नेपाल:-

अहिलेको सान्दर्भिक विषयमा छलफल सुरु गर्नुभएकोमा आयोजक साथीहरुलाई धन्यवाद दिन चाहान्छु। तालिम नभएर हामीलाई आवश्यक जानकारी हुनुपर्ने विषयमा अन्तर्क्रिया गर्न खोजिए जस्तो छ। हाम्रा प्रहरी तथा सेनाका अधिकारीहरुले देशबाहिर गएर शान्ति स्थापना गर्ने कार्य र मानव अधिकार तथा मानवीय कानून लागू भए नभएको पर्यवेक्षण पनि गरेका छन्। र, उनीहरुलाई “तालिम” भन्दा आयोजकहरुलाई गाँहो हुनु स्वाभाविक हो। तर पनि हामीले चासो लिएर छलफल गरिरहेका छौं। यस विषयमा विगत ३, ४ वर्षदेखि नेपालमा केही मात्रामा छलफल सुरु भएको छ। मानव अधिकार कानून र अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनबीचको समान र असमान पक्षमाथि कृष्णचन्द्र चालिसेजीले प्रस्ट पारी सक्नुभएको छ। आइसीआरसीको उपस्थिति बढ्नु भनेको मानवीय कानूनको उल्लंघन भइरहेछ भनी बुझ्नु हो। नेपाल चार वटै जेनेभा महासन्धिको पक्षराष्ट्र भइसकेको छ। तर, यसको उल्लंघन गर्ने दोषीहरुलाई कहाँ, कसरी र कुन प्रक्रियाले कारबाही गर्ने र दण्ड दिने भन्ने सम्बन्धमा अहिलेसम्म हामीले घरेलु तहमा कानून बनाउन सकेका छैनौं।

रेडक्रसको आवश्यकतालाई महसुस गरेर हतारमा ल्याइयो। रेडक्रसले के गर्छ र किन गर्दछ भन्दा पनि रेडक्रस चाहियो भन्ने हिसाबमा यो आएको हो। अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको पक्षराष्ट्र भए अनुसार रेडक्रस आएको हो। तर मानवीय कानून लागू गर्ने सम्बन्धमा अहिलेसम्म कानून बनाउने काम भएको छैन। यस सम्बन्धमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले बारम्बार सरकारलाई भन्दै आएको छ। माओवादीले सुरु गरेको हिंसात्मक द्वन्द्वको क्रममा मानवीय कानूनको सान्दर्भिकता बढेको छ। साभ्ना धारा-३ लाई गैर राज्यपक्ष (माओवादी) ले पनि सम्मान गर्नु पर्दछ। संविधानभन्दा बाहिर भएकाले मानवअधिकार तथा मानवीय कानूनका सिद्धान्तहरुको पालना माओवादीले गर्नु पर्दैन भन्ने होइन। मान्य सिद्धान्तहरुलाई इन्कार गर्न पाइँदैन। नागरिक सुरक्षा हुनु पर्दछ। युद्धमा प्रत्यक्षरूपमा भाग नलिने, हतियार बिसाएका र विगतमा युद्धमा भाग लिएर वर्तमानमा अगल भएकाहरुको समेत संरक्षण हुनु पर्दछ।

सरकारले चैत १३ गते २५ बुँदे प्रतिबद्धता जारी गरेको थियो। जसमा साभ्ना धारा ३ को कार्यान्वयनका सम्बन्धमा धेरै कुरा आएका छन्। माओवादी नेतृत्वले पनि मानव अधिकार वा मानवीय कानूनको पालनामा प्रतिबद्धता जारी गरेका छन्। तर प्रतिबद्धता अथवा बोलाई अनुसारको कार्यान्वयन गर्ने कुरामा समस्या छ। जेनेभा महासन्धि लागू गराउने र अपराधीलाई कठघरामा उभ्याउने दायित्व राज्यको हो। दायित्वविहीन राज्य

हुँदैन । हामीकहाँ प्रतिबद्धता, सिद्धान्त वा कानूनहरु प्रतिपादित हुन्छन् तर त्यसलाई लागू वा अनुगमन गर्ने निकायको अभाव हुनु मुख्य समस्या हो । राज्य संयन्त्रहरुले तोकिएको प्रक्रियालाई अवलम्बन गरेको पाइँदैन । राज्यले वैधानिक रूपमा सुरक्षा निकायको स्थापना गरी खर्च छुट्याइएको छ । त्यती हुँदा पनि तोकिए अनुसारको सुरक्षा निकायले काम नगर्नु हाम्रो समस्या हो । प्रक्रियासंगत रूपमा कानून लागू गरिएको छैन । गैर कानुनी रूपमा मानिसलाई गिरफ्तार गर्ने र थुन्ने काम गरिएको छ । गिरफ्तार गरिएकाहरुलाई कानून व्यवसायी राख्ने, आफन्तहरुलाई जानकारी दिने जस्ता आधारभूत मानव अधिकारका सवालहरु नागरिक सुरक्षाका निमित्त लागू गरिनु पर्दछ । तर सुरक्षा निकायले यस्ता प्रक्रियाहरुको उल्लंघन गरेका धेरै उदाहरण छन् । माओवादीहरुले पनि विद्रोहका नाममा जथाभावी गर्न पाउँदैनन् । साभा धारा ३ को खिलाफमा अपराध गर्ने जो-कोहीलाई अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतमा उभ्याउने कुरा छ, यसका लागि राज्यले पनि यो अवधारणालाई मान्यता दिनु पर्दछ ।

अहिलेको अवस्थामा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले मानवीय कानूनको प्रवर्द्धन गर्न खोजेको छ । ICRC ले यसका सैद्धान्तिक पक्षमा प्रस्ट पारेको छ र यसलाई हामी (सरकार, सुरक्षा निकाय, मानवअधिकार कार्यकर्ता र राजनीतिक दल) सबले लागू गर्नु पर्दछ । आचारसंहिताको निर्माण र मानवीय कानूनको पालनाका लागि सुभाबहरु प्रस्तुत गरिँदै आएको छ । मानव अधिकार सम्भौता पत्र तयार गरेर दुवै पक्षलाई बुझाइएको छ । जनताले आफ्नो सेवा र सुरक्षाका लागि सरकारलाई कर तिरेको हुन्छ तर अहिलेको अवस्थामा सरकारले न कर लिन सकेको छ न त जनताको सेवा न सुरक्षालाई नै प्रत्याभूति गर्न सकेको छ । हाल राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले २५ बुँदे प्रतिबद्धतालाई कार्यान्वयन गर्न एक दस्तावेज निर्माण गर्दै छ । सो मा मानवीय कानूनको सम्मान गर्ने सम्बन्धमा माओवादीले चाल्नुपर्ने न्यूनतम कदमहरुका बारेमा पनि उल्लेख गरिनेछ ।

माओवादी समूह राजनीतिक समूह हो वा अपराधिक समूह हो, त्यसको लक्ष्मण-रेखा खिचिनु पर्दछ । राज्य पनि जनताका हितका लागि हो वा अहितका लागि हो भन्ने कुरा छुट्याइनु पर्दछ । यस्तो सीमा वा लक्ष्मण-रेखा व्यवहारले बुझ्ने किसिमको हुनुपर्दछ । राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको तथ्यांकमा बेपत्ता पारिएकाहरुको संख्या ११ सय नाघि सक्थो । यो आधिकारिक निकायको दावी हो । र, यस माथि सरकारले प्रश्न चिन्ह उठाउन सक्नु पर्छ, नत्र यस्ता कुराहरुलाई बेवास्ता गर्न पाइँदैन । सबै निकायले व्यावहारिक रूपमा आफ्नो कर्तव्यलाई पूरा गर्नु पर्दछ । उत्तरदायित्व बहन गर्नु पर्दछ । र, यस्तो भएमा दण्डिहिनता हुँदैन । मानव अधिकार उल्लंघनकारीहरुलाई मुद्दा चालाउने सीमा-अवधि हुँदैन । तसर्थ एक दिन (मानव अधिकार हननकर्ताले कटघरामा उभिनु नै पर्छ) । यसका लागि हामीले आवाज उठाउँदै जाऊँ, घटनाहरुको दस्तावेजीकरण गर्दै जाऊँ र लडिराखौँ । निश्चित रूपमा त्यस्ता अपराधीहरु दण्डित हुने छन् ।

३. श्री कृष्णजंग रायमाझी-पूर्व न्यायाधीश, सर्वोच्च अदालत:-

मानवीय कानूनलाई मानव अधिकारको अवधारणाबाट अग गर्न सकिँदैन । मानव अधिकार कुनै व्यक्ति वा राज्यले दान दिएको वस्तु होइन । प्राकृतिक रूपमा प्राप्त यस्ता अधिकारहरुको कसैले हनन गर्न सक्दैन । मानव अधिकारहरुको बारेमा स्पष्टरूपमा हाम्रो संविधानमा पनि उल्लेख छ र यिनीहरुको संरक्षण र संबर्द्धनमा प्रतिबद्धता व्यक्त गरिएको छ । अन्य नागरिक कानूनहरुले पनि मानव अधिकार संरक्षणमा जोड दिएका छन् । मानव अधिकारभित्र मौलिक र कानुनी हक हुन्छन् । मौलिक हकहरु यति व्यापक छन् कि जसलाई सीमित गर्न सकिँदैन । मानव अधिकारहरु मानवीय मर्यादा, कल्याण र प्रतिष्ठाका लागि हुन् । जसलाई विश्वव्यापी रूपमा स्वीकारिएको छ । दोस्रो विश्वयुद्ध पछि मानवीयताको संरक्षण र व्यापक हितलाई ध्यानमा राखी संयुक्त राष्ट्र संघीय बडापक्ष जारी गरी UN गठन भयो ।

शान्ति वा द्वन्द्व दुवै अवस्थामा मानव अधिकारहरुलाई छुट्याउन वा कम/बढी गर्न सकिँदैन । मानव अधिकार घोषणा वा UN को चार्टरका कुराहरु बाध्यात्मक हुँदैनन् । केवल यिनीहरुले नैतिक दायित्वको मात्र सिर्जना गरेका हुन्छन् । तर, यस्तो नैतिक दायित्वबाट राज्य पन्छिन पाउँदैन । दायित्वलाई पूरा गर्न सरकारले संविधानअनुसार आवश्यक व्यवस्था गर्नु पर्दछ । जुन कुराहरुलाई हाम्रो संविधान र कानूनअन्तर्गत पनि राखियो । नेपाल अहिले द्वन्द्वको अवस्थाबाट गुज्रिरहेको छ । संवैधानिक गतिरोध पनि व्यापक भएको छ । मानवीय कानूनको कुरा गर्दा राजनीतिक द्वन्द्वभन्दा बढी सशस्त्र द्वन्द्व प्रासंगिक हुन्छ । किनभने मानवीय कानून लागू हुने अवस्था भनेको सशस्त्र द्वन्द्वको अवस्था हो । यो शान्तिको समयमा क्रियाशील हुँदैन । नेपालले

चारवटा जेनेभा कन्भेन्सनलगायत धेरै मानव अधिकारसम्बन्धी सन्धि-सम्झौता र महासन्धिमा हस्ताक्षर गरेको छ। देशमा मानव अधिकार र मानवीय कानूनको स्थिति बढो नाजुक छ। मानव अधिकार उल्लंघनको दोष बढी सरकारलाई मात्र दिइन्छ तर विद्रोही पनि यसका लागि जिम्मेवार छन्। मानव अधिकारहरूको संरक्षण र सम्बर्द्धनका लागि बढी उत्तरदायी राज्य हुन्छ।

UN ले कुनै देशको आन्तरिक मालिलामा हस्तक्षेप गर्दैन। तर मानव अधिकारको सवालमा चासो राख्दछ। मानव अधिकार साभ्ता सवाल भएकाले यसो भएको हो। युद्धले मानव अधिकार र मानवताको विनास गर्दछ। UN ले नेपालको मात्र नभएर विश्वमै भएका मानवता विरोधी गतिविधिलाई उत्तिकै चासो दिइरहेको छ। राज्यको राष्ट्रिय एवं अन्तर्राष्ट्रिय दुवै प्रकारको दायित्व मानव अधिकारको सवाल हो। यस्ता दायित्वहरू प्रति राज्य बाध्यात्मक छ। नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी प्रतिज्ञापत्र (१९६६) का खास प्रावधानहरूलाई विशेष परिस्थितिमा केही न्यून गर्न सकिनेला तर सो प्रतिज्ञापनका केही त्यस्ता प्रावधानहरूलाई कहिल्यै हरण गर्न सकिँदैन। पक्ष राष्ट्रले यस्ता कुराहरूलाई इन्कार गर्न मिल्दैन र संकटकालमा समेत हामीले हाम्रो संविधानलाई निलम्बन गर्न सक्दैनौं। यी सबै कुराहरू जेनेभा कन्भेन्सनको साभ्ता धारा-३ मा पनि पर्दछन्। र, द्वन्द्वका पक्षहरूले यसै अनुरूप चल्नुपर्ने हुन्छ। विद्रोही वा सरकारी दुवै पक्षले घोषणाका व्यवस्थाहरूलाई पालना गर्नुपर्ने हुन्छ। राज्यको प्रतिज्ञा भनेको त्यस राज्यका सबै नागरिकहरूको पनि प्रतिज्ञा हो। अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धताको आधारमा द्वन्द्वका पक्षहरू हिँड्नु पर्दछ। कानून कार्यान्वयन गर्ने निकायले पनि आफ्नो मनोमानी गर्न पाउँदैन। जहाँसम्म विद्रोहीको कुरा छ उनीहरूलाई पनि हत्या, लुटपाटलगायतका अमानवीय कार्य गर्ने छुट छैन। राजनीतिक उद्देश्य वा अन्य उद्देश्यको बहानामा मानवीय कानूनको उल्लंघन गर्न कसैलाई छुट छैन। देशमा मानव अधिकारको बहालीका लागि दण्डहीनताको अन्त्य गरिनु पर्दछ। जसका लागि अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतलाई स्वीकारी त्यहाँसम्म पुग्न आवश्यक छ। अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतसम्म पुगेर दण्डहीनताको अन्त्य गर्न आवश्यक छ। राजनीतिक लक्ष्यले मानवताको विनास गर्नेहरूलाई पनि कुनै बेला दण्डित गर्ने समय आउँछ। अपराध गर्नेहरूले कहिल्यै छुट पाउँदैनन्। एक दिन दण्डहीनताको अन्त्य हुन्छ। राज्यले व्यापकरूपमा अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धताहरू जारी गरेको छ, त्यति हुँदा पनि बारम्बार प्रधानमन्त्रीले प्रतिबद्धता जारी गरिरहनु पर्छ, किन ? प्रतिबद्धता जारी गरेर पनि पूरा नगरिने यो के चाल हो ? हामीकहाँ कार्यान्वयन पक्ष कमजोर छ।

दोरम्बा घटनामा नियन्त्रणमा आइसकेका बन्दीहरूको हत्या गरी बाँच्न पाउने अधिकारबाट वञ्चित गरियो। माओवादी पक्षबाट भएका घटनाहरूको बारेमा पनि राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले आवाज उठाउँदै आएको छ। गल्ती दुवैतिरबाट भएको छ। माओवादी, खाओवादी, असक्त र विरामी जोसुकै होस् मानव भएपछि उसले मानवीय व्यवहार पाउनु पर्दछ। विरामी, बन्दी, लडाकू र गैरसैनिक नागरिक जो-कोहीले आत्मसमर्पण गरेपछि ऊ अधिकारवाला हुन्छ र उसलाई जेनेभा कन्भेन्सनको साभ्ता धारा ३ अनुसार व्यवहार वा न्याय गरिनु पर्दछ। सजाय गर्ने वा निर्णय गर्ने कार्य समाजमा स्थापित मान्यता अनुसार हुनुपर्दछ। मानव अधिकारको अवधारणाबाट विश्लेषण गर्दा हाम्रा कार्यहरूले हाम्रो प्रष्टिठा र सम्मानलाई बिगारी राखेको छ। अहिले संसारभरि नै मानव अधिकारको अवस्था बिगिराखेको छ। यो राम्रो संकेत होइन। यस्ता कुरामा सबैले चासो राख्नु पर्दछ। मानव अधिकारहरूलाई उल्लंघन गर्नु हुन्न भन्ने कुरा सरकार र माओवादी दुवैले बुझ्नु पर्दछ। जसले मानव अधिकारको बढी सम्मान गर्दछ, उसको अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा छवि राम्रो हुन्छ। उच्च मूल्यांकन हुन्छ र त्यसलाई कुनै पनि परिस्थितिमा बिर्सन सकिँदैन।

(४) श्री नूतन थपलिया-वरिष्ठ मानव अधिकारवादी (Executive Incharge of FOHRID)

जेनेभा कन्भेन्सनको Common Article-3 अनुसार ICRC को कार्य भनेको war को पीडालाई कम गर्ने हो। युद्ध हुन्छ, पहिले पनि भएको थियो र पछि पनि हुन सक्छ तर यसरी भएको युद्धको पीडालाई कसरी कम गर्ने भन्ने मानवीय कानूनको उद्देश्य हो। मानवीय कानूनले लडाकू र गैरसैनिक नागरिकलाई छुट्याएर युद्धको पीडाबाट कसरी बचाउने भन्ने कुरामा जोड दिन्छ। अर्कोतर्फ, युद्ध गर्दागर्दै हतियार त्यागेको वा हतियारबिहीन अवस्थामा रहेको व्यक्तिलाई अर्को पक्षले मार्न हुँदैन। हतियार त्याग गरेको शत्रु पनि मित्रमा परिणत हुन्छ। त्यस्तो अवस्थामा मानवीय व्यवहार गरिनु पर्दछ। संयम भएर द्वन्द्वका पक्षले मानवीय व्यवहार गर्ने हो भने युद्धबाट हुने पीडा घट्न जान्छ।

UN को गठन हुँदा युद्धलाई कसरी 'चेक' गर्ने भन्ने कुरा उठ्यो । तर वर्तमान अवस्थामा युद्धलाई कसरी 'चेक' गर्ने भन्ने कुरा मात्र होइन । यसको कारणलाई घटाउने पक्षमा चिन्तन गर्नु पर्दछ जस्तो- उपनिवेशवाट मुक्त भएका नागरिकहरूलाई आर्थिक, सामाजिक र नागरिक अधिकारहरूको प्रत्याभूति गरिनु पर्दछ । सबै मानिसले स्वच्छ खाना, वातावरण र स्वास्थ्य सुविधाको उपभोग गर्न पाउनु पर्दछ । युद्ध भन्ने कुरा मनमा रहेसम्म घृणा पैदा हुन्छ र यो आतंकमा परिणत हुन्छ । युनेस्को, WHO र ILO आदि युद्धका कारणहरूलाई कम गर्न गठन गरिएको हो । आजको यस कार्यक्रमको उद्देश्य मानवीय कानूनको पालना गराउनु र युद्धको पीडालाई कम गर्न सकियोस् भन्ने हो । जसरी मानिसको शरीरमा भएका रोग निको पार्नका लागि त्यो रोग कसरी लाग्यो, कारण खोज्नु (बुझ्नु) पर्ने हुन्छ त्यस्तै हामीकहाँ पनि द्वन्द्व कसरी आयो ? माओवादीको माग के हो ? यस सम्बन्धमा बुद्धिजीवीले उठाएका कुरा के हुन् ? विशेषज्ञले उठाएका कुरा के हुन् ? आदि सबै प्रश्नहरूलाई सम्बोधन गर्न सकियो भने मात्र युद्ध समाप्त हुन्छ । युद्ध समाप्त भएपछि पीडा पनि समाप्त हुन्छ । हाम्रो तत्कालको चासो भनेको युद्धको पीडालाई घटाउने वा कम गर्ने हो । यसका लागि हामी द्वन्द्वका कारणबारे चिन्तन-मनन गरौं । युद्धका कारणहरूलाई नै हामीले समाप्त गर्ने कोशिस गर्यौं भने अझ राम्रो हुन्छ । कार्यक्रममा उपस्थित सबैलाई हार्दिक धन्यवाद दिन चाहान्छु ।

८. कार्यक्रमका परिणाम र ठहरहरू:

(i) साभा धारा-३ उल्लंघनका प्रकृतिहरू:

(१) हत्या (२) यातना (३) शारीरिक दण्ड (४) अंगभंग (५) व्यक्तिगत सम्मानविरुद्धको अत्याचार र अपमानजनक व्यवहार (६) अपहरण (७) सामूहिक दण्ड (८) नियमित पूर्पक्षविना सजाय (९) क्रूर व्यवहार (१०) वेपत्ता (११) व्यक्तिलाई बन्धक बनाउनु (१२) आधारभूत मानवीय सेवाका स्रोतमा अवरोध पुऱ्याउने कार्यहरू (१३) वारुदी सुरुङ्ग र धराप (१४) बलात्कार (१५) अस्पष्ट भाषाको प्रयोग (१६) विद्यालयमाथिको सैनिक लक्ष्य (१७) बालबालिका र बालसैन्यको प्रयोग (१८) आन्तरिक विस्थापन (१९) घाइते, विरामी र भिडन्तमा परेकाहरूको स्वास्थ्य तथा उचित सुरक्षाको बन्दोबस्त गर्न नसकिने (२०) स्वच्छाचारी गिरफ्तारी ।

(ii) मानवीय कानूनको पालना तथा कार्यान्वयनका बाधा र कठिनाइहरू:

मानवीय कानूनको पालना र कार्यान्वयनका सम्बन्धमा द्वन्द्वका दुवै पक्षहरू संवेदनशील हुन सकिरहेका छैनन् । दुवैपक्षबाट मौखिक वा लिखित रूपमा बारम्बार प्रतिबद्धता जारी गरे तापनि व्यवहारिक रूपमा इमानदारिता देखाउन नसक्नु मानवताका निम्ति खतराको संकेत हो । खासगरी, मानवीय कानूनको पालना तथा कार्यान्वयनका सम्बन्धमा विभिन्न बाधा र कठिनाइहरू रहेका छन् । र, यस्ता कठिनाइहरू नै मानव अधिकार संरक्षण र सम्बर्द्धनका लागि मुख्य चुनौतिहरू हुन् ।

(क) द्वन्द्व व्यवस्थापन हुन नसक्नु (Lack of Conflict Management):

नेपालको सबैभन्दा ठूलो समस्या सशस्त्र संघर्षको व्यवस्थापन गर्न नसकिनु हो । जसका कारणबाट हामीले मानवीय, भौतिक, आर्थिक र राजनीतिक क्षति व्यहोर्नु परेको छ । सरकार र माओवादीबीच बिगतमा दुई पटक युद्धविराम र शान्तिवार्ता भयो । तर, शान्तिपूर्ण रूपमा द्वन्द्वको व्यवस्थापन गर्न सकिएन । यो दुःखको कुरा हो कि, ती दुवै अवसरलाई हामीले हाम्रो हितमा उपभोग गर्न सकेनौं । त्यसपछिको अवस्था धेरै जटिल भइसकेको छ । जबसम्म हामीले वास्तविक रूपमा द्वन्द्वका कारणहरूको निरोध खोजी गर्न सक्दैनौं । तबसम्म द्वन्द्व व्यवस्थापन पनि हुन सक्दैन । र, यस्तो अवस्थामा युद्ध जारी रहने निश्चित छ ।

(ख) राज्य दमन (State Oppression):

जब राज्य आफैँ मानवअधिकारको व्यापकरूपमा उल्लंघन गर्न संलग्न हुन्छ अथवा जनताहरूको हक-अधिकारप्रति जिम्मेवार हुँदैन, त्यस्तो अवस्थामा सशस्त्र समूहहरूले आफ्ना व्यवहारहरूलाई अनुशासित बनाउने नैतिक बाध्यतामा हाँस आउने खतरा हुन्छ । राज्यशक्ति स्वअनुशासित नहुनु थप विद्रोहलाई निमन्त्रणा गर्नु हो । र, विद्रोहीहरूले राज्य दमनका विरोधमा प्रभावकारी रणनीति तय गर्ने अवसर पाउँछन् । यसरी विद्रोह चरम गतिमा अगाडि बढ्छ र बाहिरीया शक्तिले समेत आफ्नो गतिविधि बढाउने खुला वातावरण प्राप्त गर्छन् । राज्य संयन्त्र धरासायी बन्न गई मुलुक विफलताको भूमरिमा पर्ने सम्भावना तीव्र हुन्छ । तसर्थ सशस्त्र विद्रोहको परिवेशमा राज्यपक्षको सहिष्णुताको आवश्यकता अत्यन्त टड्कारो हुन्छ । जस्तोसुकै जटिल

परिस्थितिमा समेत राज्य संयन्त्र अराजक बन्न हुँदैन । जनअधिकारको रक्षाको निम्ति राज्य पक्ष लचिलो बन्नै पर्दछ ।

(ग) अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको पालना र कार्यान्वयन (Apply and Implementation of International Humanitarian Law):

सरकार र माओवादी दुवै पक्षले अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको पालना तथा कार्यान्वयन गर्न सकेका छैनन् । पटक-पटक मानवीय कानूनको कुरा उठाउने माओवादीहरूले अधिक मात्रामा यसलाई उल्लंघन गरेका छन् । नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनसम्बन्धी चार जेनेभा महासन्धि (१९४९) लाई अनुमोदन गरिसकेको छ । र, सो साभ्ना धारामा भएका व्यस्थाहरूलाई राज्य तथा माओवादी दुवै पक्षले कडाइका साथ पालना गर्नु पर्छ । कम्तीमा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको साभ्ना धारा-३ लाई दुवै पक्षले पालना र कार्यान्वयन गरिदिने हो भने युद्धको पीडालाई केही कम गर्न सकिन्थ्यो । साथसाथै, यसले मानव अधिकारको स्थितिमा पनि केही सुधार ल्याउन सक्थ्यो ।

(घ) गैरकानुनी हत्या (Arbitrary Killing):

बढ्दो गैरकानुनी हत्याका सृखलाहरू मानव अधिकार रक्षाका लागि ठूलो चुनौती हो । “सेनाले घेर्ने र खोज्ने कार्य, Cordon and search Operation, संकटकाल र त्यसपछिको संयुक्त सुरक्षा फौज परिचालनको अवधिमा गैरकानुनी हत्याको अत्याधिक मात्रामा वृद्धि भएको छ । दोरम्बालगायतका घटनाहरू यसका प्रत्यक्ष प्रमाण हुन् ।

(ङ) दण्डहीनता (Impunity):

सरकारी सुरक्षा अधिकारीहरूले व्यापक एवं गम्भीर रुपमा यातना, हत्या, बलात्कार, बेपत्ता आदि जस्ता कार्य गरी मानव अधिकारको उल्लंघन गरिरहेका छन् । अधिकांश गम्भीर प्रकृतिका मानव अधिकारको उल्लंघन गर्ने सरकारी अधिकारीहरू अपराधी हुन् । तर, उनीहरूले दण्डमुक्ति पाउँदै आएका छन् । गम्भीर रुपमा मानव अधिकार हनन् गर्ने सुरक्षाफौजका सदस्यहरूलाई दण्ड दिइनुको सट्टा पुरस्कृत गरिन्छ । गलत क्रियाकलापका लागि जिम्मेवार ठहर्नुको बदला सरुवा गरिन्छ । दण्डमुक्ति नेपालको पुरानो समस्या हो र सशस्त्र संघर्षका दौरानमा दण्डमुक्तिको क्रम बढेको छ । हरेक सरकारले मानव अधिकार उल्लंघन गर्ने व्यक्तिहरूलाई संरक्षण गर्दै आएका छन् ।

(च) कालो कानून (Dark Law):

संकटकाल लागू भएपछि आतंककारी तथा विध्वंससात्मक कार्य (नियन्त्रण तथा सजाय) ऐन २०५८ घोषणा गरियो । यो ऐनको दफा २० अनुसार “असल नियतले गरेको वा गर्ने प्रयत्न गरेको कुनै काम-कारबाहीको सम्बन्धमा कुनै अधिकारी वा व्यक्ति सजायको भागी हुने छैन” भन्ने व्यवस्था गरिएको छ । जसले शान्ति वा सुरक्षाका नाममा मानव अधिकार उल्लंघन गर्ने सुरक्षा अधिकारीहरूको बचाउ गर्दछ । त्यस्तै गरी सो ऐनको दफा ९ अनुसार आतंककारी तथा विध्वंससात्मक कार्य हुन सक्ने कुनै काम कुरा गर्नबाट कुनै व्यक्तिलाई रोक्नुपर्ने विश्वास गर्न सकिने मनासिव आधार भएमा सुरक्षा अधिकारीले त्यस्तो व्यक्तिलाई ९० दिनसम्म थुन्ने आदेश दिन सक्तछन् । थुनाका यस्ता आदेशहरू अन्तर्गत ९० दिनसम्म हिरासतमा राख्न सकिने छ । गृहमन्त्रालयको अनुमति लिएर यस्तो थुनाको आदेश १ सय ८० दिनसम्म लम्ब्याउन सकिन्छ । यो कानूनको प्रयोग मानव अधिकार, नागरिकहरूको जीवन र स्वतन्त्रतामाथिको ठूलो खतरा हो ।

(छ) लापरबाहीपूर्ण कारबाही र सुरक्षा अधिकारी संयम हुन नसक्नु (Arbitrary Actions and Lack of Restriction of the Security Personnel):

माओवादी र राज्यपक्ष दुवैले लापरबाहीपूर्ण कारबाहीहरूलाई अघि बढाएका छन् । जसले गर्दा हजारौंको संख्यामा निर्दोष नागरिकहरूले हैरानी खप्नु परेको छ । दुवै पक्षबाट मनोमानी ढंगमा गैरसैनिक नागरिकहरूलाई क्षति पुऱ्याइएको छ । कारबाहीका सिलसिलामा प्रायः जसो सुरक्षाफौजले आवश्यक संयमता अपनाउन सकेको देखिँदैन ।

(ज) प्रतिबद्धता अनुरूप कार्यान्वयन संयन्त्रको अभाव (Lack of Commitment Implementing Mechanism):

राज्यले मानव अधिकारको क्षेत्रमा जारी गरेका अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धाहरूको कार्यान्वयनका सम्बन्धमा राष्ट्रिय तहमा आवश्यक पूर्वाधार र संयन्त्रहरूको निर्माण गर्न सकेको छैन । जसले गर्दा मानव अधिकार

स्थितिको अनुगमन गर्ने कार्यमा कठिनाइ देखिएको छ । त्यस्तै गरी, अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको पालना र कार्यान्वयन सम्बन्धी घरेलु तहमा आवश्यक कानूनको निर्माण गर्न सकेको छैन । यद्यपि यस सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतले तत्काल कानून बनाउनु भनी ०६० चैत्र ९ गते निर्देशनात्मक आदेश (Directive Order) जारी गरिसकेको छ । राज्यपक्षले अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा व्यक्त गरेका प्रतिबद्धताहरूको कार्यान्वयनका लागि देशमा संसद हुनु पर्दछ । तर राज्य संसदविहीन अवस्थामा छ । अर्कोतर्फ, थापा सरकारले मानवीय कानूनको पालनाका सम्बन्धमा जारी गरेको २५ बुँदे प्रतिबद्धताको कार्यान्वयनका सम्बन्धमा हालसम्म कुनै गृहकार्य गरिएको छैन ।

(भ) कानूनी शासनको पालना हुन नसक्नु (Lack of Application of Rule of Law):

अधिकांश घटनाहरूमा गिरफ्तार गरिएको २४ घण्टाभित्र अदालतमा बन्दीहरूलाई उपस्थित गराइँदैन । स्वेच्छाचारी रूपमा गिरफ्तार गर्ने र थुन्ने कार्यलाई दिन प्रतिदिन तीव्र पारिएको छ । कतिपय अवस्थाहरूमा अदालतका आदेशहरूलाई सुरक्षा अधिकारीहरूले इन्कार गर्ने गरेका छन् । कानूनको उचित प्रक्रियालाई (Due Process of Law) अवलम्बन गर्न सकिएको छैन । र, यी समस्याहरू पञ्चायतकालकै अवशेषका रूपमा रहिआएका थिए । प्रजातन्त्रको प्राप्तपछि पनि यस्ता कुराहरूमा उल्लेखनीय सुधार हुन सकेन । पछिल्लो समयमा आतंककारी तथा विध्वंसात्मक कार्य (नियन्त्रण तथा सजाय) ऐन २०५८ को प्रयोगले कानूनी शासनको पालनालाई “कोमा” मा परेको छ ।

(ज) संवैधानिक गतिरोध र प्रतिनिधिमूलक सरकारको अभाव (Constitutional Embargo and Lack of Representative Government):

अक्टोबर २००२ मा जननिर्वाचित प्रधानमन्त्रीलाई पदमुक्त गरिएपछि पूर्णरूपमा संवैधानिक गतिरोधको स्थिति सुरु भयो । अर्कोतर्फ, सशस्त्र संघर्षका कारण निर्वाचनको प्रक्रिया प्रायः मृत अवस्थामा पुगेको छ । देशमा संसदको विघटन भई । प्रतिनिधिमूलक सरकारको अभाव छ । यस्तो अवस्थामा व्यक्तिद्वारा भर्ती गरिएको सरकार पक्कै पनि उत्तरदायित्वहीन हुन्छ । यो अवस्था रहनु भनेको प्रजातन्त्र र मानव अधिकारप्रति ठूलो खतराको संकेत हो । यस्तो अस्थामा भिन्न-भिन्न खाले तत्वहरूले हिंसा भड्काउने अवसर पाउँछन् ।

(ट) असीमित शक्तिका साथै विस्फोटक पदार्थको प्रयोग (Use of Unlimited force and Explosives):

माओवादी र सरकार दुवै पक्षबाट आक्रमण वा प्रत्याक्रमणका सिलसिलामा असीमित शक्तिको प्रयोग गरिएको छ । माओवादी समूहले अधिकमात्रामा विस्फोटक पदार्थ र विद्युतीय धरापको प्रयोग गरेका छन् । त्यस्तैगरी, सुरक्षाफौजले माइनाको प्रयोग गरेको छ । सरकारी सुरक्षाफौजले कारबाहीका सिलसिलामा अनावश्यक शक्तिको प्रयोग गरेका छन् । जसले गर्दा अधिकांश घटनाहरूमा निर्दोष नागरिकहरूले ज्यान गुमाउनु परेको छ । बिद्रोहीले गरेका मानव अधिकारका उल्लंघनका घटनाहरू जागर गरिँदा सरकारबाट हुने उल्लंघनका घटनाहरू ओभेलमा पर्ने स्थिति छ ।

(ठ) जथाभावी आक्रमण (Aimless Attacks):

खासगरी माओवादी समूहबाट जथाभावी आक्रमण गरिएको छ । सार्वजनिक स्थल, यातायातका साधन, विद्यालय, स्वास्थ्य चौकी, पुल र दूरसंचार आदि स्थलमा आक्रमण गर्दा गैरसैनिक नागरिकमाथि क्षति पुगेको छ । त्यस्तै सुरक्षाफौजले पनि व्यक्तिका निजी घर, बस्तीहरू र विद्यालयमाथि दमनलाई विस्तार गरेका छन् ।

(ड) नियन्त्रण कायम गर्न नसक्नु (Lack of Control):

सरकारका निकायहरू गृहमन्त्रालय, रक्षामन्त्रालय र सुरक्षाफौजका उच्च अधिकारीहरूले आफू मातहतका निकाय वा अधिकारीहरूले मानव अधिकार उल्लंघनका कार्य नगरुन् भन्ने निश्चित गर्न कडा नियन्त्रण गर्न सकेका छैनन् । माओवादी नेतृत्वले पनि आफ्ना जनमिलिसिया वा छापामारहरूलाई कडा रूपमा नियन्त्रण गर्न सकेको देखिँदैन ।

(ढ) माओवादीद्वारा आफ्नै प्रतिबद्धताको उल्लंघन (Maoists Violation of their Own Commitments):

माओवादी नेतृत्वले पटक-पटक भौतिक संरचना, शस्त्रविहीन सुरक्षाकर्मी, राजनीतिक कार्यकर्ता र सर्वसाधारणमाथि आक्रमण नगर्ने घोषणा गरेका छन् । तर, उनीहरूका कार्यकर्ताले यस्ता प्रतिबद्धताहरूलाई

उल्लंघन गर्दै आएका छन् । यतिसम्म कि माओवादी समूह अपराधिक समूह हो वा राजनीतिक समूह हो भन्ने प्रमाणित उनीहरू स्वयंले गर्नुपर्ने स्थिति सिर्जना भएको छ ।

(ण) मानव अधिकार सम्झौतामा हस्ताक्षर हुन नसक्नु (Lack of Signature of Human Rights Agreement):

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगद्वारा प्रस्तावित मानव अधिकार सम्झौता पत्रमा सशस्त्र संघर्षका पक्षहरूले हालसम्म हस्ताक्षर गरेका छैनन् । जसले गर्दा मानव अधिकार स्थितिको अनुगमन गर्न कठिनाई भएको छ । राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगद्वारा प्रस्तावित मानव अधिकार सम्झौतामा हस्ताक्षर गरी त्यसको पालना गरिएमा मानव अधिकार प्रत्याभूतिको लागि न्यूनतम वातावरण निर्माण हुन मद्दत पुग्नेछ ।

(त) मानव अधिकारकर्मी र मानवीय निकायमाथि हस्तक्षेप (Intervention of the Human Rights Defenders and Humanitarian Agencies):

आन्तरिक सशस्त्र द्वन्द्व अत्यन्त जटिल भएका कारण राष्ट्रिय-अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकारकर्मी, संघ-संस्थाहरूलाई मानव अधिकारको संरक्षण गर्न, शान्ति कायम गर्न तथा मानवीय सहयोग उपलब्ध गराउन कठिन भएको छ । र, यो चुनौतीका कारण कतिपय अन्तर्राष्ट्रिय निकायहरूले आफ्ना कार्यक्रमलाई स्थगन गरिसकेका छन् । माओवादीद्वारा धम्की दिने, अनावश्यक सर्त राख्ने र जबर्जस्ती चन्दा असुल्ने कार्य गरेबाट मानवीय सहयोग, शान्ति र मानव अधिकारका लागि कार्य गर्ने समूह जोखिममा परेका छन् । मानव अधिकार र मानवीयताका लागि यो राम्रो संकेत होइन ।

(iii) सिफारिस (Recommendations)

क. सरकारका लागि सुझाव (Recommendation to the Government): सरकारको मुख्य

चुनौती भनेको मानव अधिकार संरक्षणलाई बढावा दिनु हो । साथै, पारदर्शिता र उत्तरदायित्वका साथ मानवअधिकार उल्लंघनका विवरणहरू हेर्नका लागि कानून लागू गर्ने सक्षम व्यवस्था सिर्जना गर्नु हो । यसका लागि राज्यले विश्वव्यापी न्याय प्रणालीको सिद्धान्तलाई कार्यान्वयन गर्नु पर्दछ । मानव अधिकार तथा प्रजातान्त्रिक मञ्च FOHRID सरकारलाई निम्नलिखित ठोस सुझावहरू कार्यान्वयन गर्न आह्वान गर्दछ-

मानव अधिकार तथा मानवीय कानूनको उल्लंघन रोक्ने वातावरणको सिर्जना गर्न चालिनुपर्ने कदमहरू :

- (१) सर्वप्रथम ०६० चैत १३ गते सरकारद्वारा जारी मानव अधिकार तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून प्रतिका प्रतिबद्धतालाई कार्यान्वयन गर्न आवश्यक कदम चाल्नु पर्दछ र कति हदसम्म व्यवहारमा उतारियो भन्ने सूचना नागरिक समाजलाई उपलब्ध गराउनु पर्दछ ।
- (२) सबै प्रकारका मानव अधिकार तथा मानवीय कानूनको उल्लंघनका घटनाहरू (हत्या, बेपत्ता, यातना आदि) को सरकारले विरोध गर्दछ भन्ने व्यवहारद्वारा प्रमाणित गर्नु पर्दछ । मानव अधिकारको उल्लंघन गर्ने सुरक्षाफौजका सदस्यहरूलाई निश्चितरूपमा कारबाही सुरु गरिनु पर्दछ ।
- (३) सरकारले आफ्नो सुरक्षाफौजलाई सबै अवस्थामा अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार र मानवीय कानूनका आधारभूत सिद्धान्तहरूको पालनाका लागि कडा शब्दमा नियमित निर्देशनहरू जारी गर्नु पर्दछ ।
- (४) गृहमन्त्रालय, रक्षामन्त्रालय, प्रमुख जिल्ला अधिकारी तथा सुरक्षाफौजका अधिकारीहरूले आफू मातहतका निकाय वा अधिकारीहरूले मानव अधिकार उल्लंघनका कार्य नगरुन् भन्ने निश्चित गर्न कडा नियन्त्रण कायम गर्नु पर्दछ ।
- (५) मानव अधिकार उल्लंघनका लागि आदेश दिने वा उल्लंघन गर्ने व्यक्तिहरूलाई राज्यले अपराधीका रूपमा जिम्मेवार ठहर्‍याउनु पर्दछ ।
- (६) व्यक्तिगत जिम्मेवारीको प्रभावकारी महसुस गराउन राज्यले हालसम्म कुनै पनि परिस्थितिमा (गिरफ्तारीपछि हत्या, बलात्कार, यातना, गैरकानुनी हत्या, हिरासतमा यातना आदि) मानव अधिकार उल्लंघन गर्ने व्यक्तिहरूलाई छानबिन गरी न्यायलयसामु उभ्याउनु पर्दछ ।
- (७) मानव अधिकार तथा मानवीय कानूनको उल्लंघनका सम्बन्धमा प्रभावकारी अनुसन्धान र कारबाही गर्ने स्वतन्त्र निकायको स्थापना गर्नुपर्दछ । मानव अधिकार उल्लंघनकारी माथि कारबाही थाल्ने गरी प्रभावकारी अनुसन्धान र त्यसको अनुगमनका लागि विशेष अभियोक्ताहरू तत्काल नियुक्त गर्नुपर्दछ ।

(८) गम्भीर प्रकृतिको मानवअधिकार तथा मानवीय कानूनको उलङ्घन प्रति जिम्मेवार वा आशङ्का गरिएका पदाधिकारीहरूलाई अनुसन्धानका बखत सेवाबाट निलम्बन गरिनु पर्दछ ।

हर्जाना, क्षतिपूर्ति र पीडितहरूका लागि चालिनुपर्ने कदम :

- (१) सरकारले मानव अधिकार तथा मानवीय कानूनको उलङ्घनका सबै पीडित वा उनीहरूका परिवारलाई हर्जानालगायत उपयुक्त एवं पर्याप्त क्षतिपूर्ति दिनु पर्दछ ।
- (२) बेपत्ता पारिएकाहरूको स्थिति सार्वजनिक गरी पीडितहरूलाई स्पष्टरूपमा जानकारी गराउनु पर्दछ । यस्ता घटनाहरूको सम्बन्धमा लामो समयसम्म गुमराहमा राखी परिवारका सदस्यलाई पीडा थप्ने कामलाई रोक्न सरकारले तुरुन्त प्रभावकारी कदम चाल्नु पर्दछ ।
- (३) पीडितहरूलाई उपयुक्त चिकित्सकीय सेवा र पुनर्स्थापना उपलब्ध गराउनु पर्दछ ।
- (४) भिडन्तको समयमा ध्वस्त भएका गैरसैनिक नागरिकहरूको घरको हर्जाना र क्षतिपूर्ति दिनु पर्दछ ।
- (५) भिडन्तको समयमा घाइते भएका असैनिक तथा शत्रु पक्षका सदस्यहरू समेतलाई तत्काल स्वास्थ्य सेवा उपलब्ध गराउनु पर्दछ ।
- (६) हत्या, यातनाबाट पीडित भएकाहरूको खोजी गरी क्षतिपूर्ति दिनु पर्दछ । क्षतिपूर्तिको माग गर्ने नातेदारहरूलाई भय-त्रासबाट मुक्त गरिनु पर्दछ । पहुँचविहीन, गरिब र अशिक्षितहरूका लागि राज्यले विशेष व्यवस्थाको तर्जुमा गर्नु पर्दछ ।

संयोगबाट मानवीय कानूनको उलङ्घन रोक्न चालिनुपर्ने कदम :

- (१) स्पष्टरूपमा शत्रुको पहिचान नभई हतियार प्रयोग गर्ने सुरक्षाकर्मीलाई कारवाही गरिनु पर्दछ ।
- (२) सुरक्षाकर्मीले आफ्नो सुरक्षाका लागि बिछ्याएको माइन र विद्युतीय धरापका बारेमा आसपासका सर्वसाधारणलाई सचेत गराउनु पर्दछ ।
- (३) गैर सैनिक नागरिकहरू समक्ष फौजी भाषा प्रयोग गर्दा हुने दुर्घटनालाई रोक्न निर्देशन जारी गरिनुपर्दछ ।

प्रहरी तथा सुरक्षा फौजमा सुधार :

- (१) मानवीय कानून विरोधी र ज्यादतीपूर्ण घटनाका उजुरीको लगत राख्ने तथा आवश्यकताअनुसार आफ्नो व्यवहारको मूल्यांकन गर्न र राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय नियमहरूको पालना सुनिश्चित गर्न प्रहरीहरू तथा सुरक्षा फौजले चालेका कदमहरूको निरन्तर मूल्याङ्कनका कार्य गर्ने संयन्त्र निर्माण गरिनुपर्दछ ।
- (२) सरकारले सुरक्षा संयन्त्रको अवस्थाका साथै उनीहरूलाई आफ्नो पेशागत अभ्यासका मापदण्डहरू सुदृढ र सक्षम बनाउन प्रभावकारी उपायहरू अवलम्बन गर्नुपर्दछ ।
- (३) प्रहरीलगायत सुरक्षा फौजलाई मानव अधिकार र अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनका मापदण्डअनुसार अपराधको अनुसन्धान गर्न तथा कानुनी शासनको कार्यान्वयनमा प्रहरीको उचित भूमिकासम्बन्धी विषयमा सबै तहमा विस्तृत तालिम दिइनु पर्दछ ।
- (४) संयुक्त सुरक्षा फौज परिचालनका परिणाम एवं प्रभावहरूको विस्तृत अध्ययन गरिनुपर्दछ, र गाउँ सुरक्षाबल गठन गर्ने तथा हतियार बाँड्ने कार्यलाई तुरुन्त रोक्नु पर्दछ ।

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगलाई सुदृढ गर्ने :

- (१) सरकारले राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगलाई यसको स्वतन्त्रता र प्रभावकारी कार्यसम्पादन सुनिश्चित गर्नका लागि आवश्यक सबै सहयोग, सुविधा दिनु पर्दछ ।
- (२) कम्तीमा पनि क्षेत्रीय तहमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगका कार्यालयहरू स्थापना गर्नु पर्दछ ।
- (३) राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगलाई सबै मानव अधिकार उल्लंघनहरूको अनुसन्धानका लागि प्रभावकारी अधिकार सुनिश्चित गर्न कानून संशोधन गरिनु पर्दछ ।

सरकारले राज्यपक्षका रूपमा व्यक्त गरेका अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार प्रतिबद्धताहरूलाई सुदृढ गर्ने :

- (१) सरकारले स्वेच्छाचारी थुनासम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र संघीय कार्यदल तथा गैरन्यायिक वा स्वेच्छाचारी हत्यासम्बन्धी प्रतिवेदन (सन् १९९६ र २००० मा) मा दिइएका सुझावहरूलाई पूर्ण रूपमा पालना गर्नुपर्दछ ।
- (२) सरकारले मानव अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय जबरजस्ती तथा अस्वेच्छिक रूपमा बेपत्ता पारिएकाहरूका लागि कार्य गर्ने कार्यसमूह, स्वेच्छाचारी थुनासम्बन्धमा कार्य गर्ने कार्यसमूह, यातनासम्बन्धी

- कार्य गर्ने प्रतिवेदक, गैरन्यायीक हत्या तथा स्वेच्छाचारी हत्यासम्बन्धी कार्य गर्ने विशेष प्रतिवेदक लगायतका संयुक्त राष्ट्रसंघीय विभिन्न निकायलाई तत्काल अनुसन्धानका लागि बोलाउनु पर्दछ ।
- (३) राज्यले नियमित रूपमा संयुक्त राष्ट्रसंघीय मानव अधिकार लिखतहरु अन्तर्गत स्थापित अंग Six Treaty based Bodies समक्ष प्रतिवेदनहरु बुझाउनु पर्छ ।
  - (४) सरकारले अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको पालनाको अनुगमनका लागि अन्तर्राष्ट्रिय रेडक्रस समितिलाई आवश्यक सबै सहयोग पुर्याउनु पर्दछ ।
  - (५) सरकारले गैर अन्तर्राष्ट्रिय सशस्त्र द्वन्द्वसम्बन्धी १९४९ को जेनेभा महासन्धिको अतिरिक्त दोस्रो सन्धिपत्र (१९७७) लाई अनुमोदन गर्नु पर्दछ ।
  - (६) सरकारले सशस्त्र द्वन्द्वमा बालबालिकाहरुको संलग्नतासम्बन्धी बालअधिकार ऐच्छिक सन्धिपत्र २००२ लाई अनुमोदन गर्नु पर्दछ ।
  - (७) सरकारले मानव अधिकार र मानवीय कानूनको उल्लंघनका सम्बन्धमा अनुगमन गर्न Office of the High Commissioner for Human Rights को Monitoring Mission कार्यालय स्थापना गर्न आवश्यक पहल गर्नु पर्दछ र Thematic Special Procedures वा सोका प्रतिवेदकहरु को भ्रमण गराई मानव अधिकार अनुगमन प्रतिवेदन तयार गराइनुपर्छ । सो प्रतिवेदनलाई OHCHR को ६१ औं सत्रमा Agenda Item-9 अन्तर्गत पेश गराउन उपयुक्त कदम चाल्नु पर्दछ ।
  - (८) सरकारले जतिसक्दो चाँडो अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतको विधानलाई स्वीकार गरी हस्ताक्षर र अनुमोदनका लागि पर्याप्त वातावरणको सिर्जना गर्नु पर्दछ ।
  - (९) नेपाल सरकारले बारूदी सुरुङ्गलाई प्रतिबन्ध गर्न बनेको सन्धि (Mine-Ban Treaty) अथवा Ottawa Teaty १९९७ लाई हस्ताक्षर र अनुमोदन गर्नु पर्दछ ।

सशस्त्र संघर्ष (भिडन्त) को समयमा बालबालिका, महिला र सर्वसाधारणको रक्षाका लागि :

- (१) दुवै पक्षले आफ्ना दस्तालाई भिडन्तको समयमा विद्यालय र निजी घरलाई सेल्टर नबनाउन कडा निर्देशन जारी गर्नु पर्दछ ।
- (२) दुवै पक्षले बालबालिका, महिला र सर्वसाधारणको रक्षाका लागि पूर्ण सावधानी अपनाउनु पर्दछ ।
- (३) दुवै पक्षले असीमित शक्तिको प्रयोगमा नियन्त्रण गर्नु पर्दछ ।

कानूनको शासनको पालना र प्रभावकारी न्याय व्यवस्थाका लागि

- (१) आतंककारी तथा विध्वंससात्मक कार्य नियन्त्रण तथा सजाय ऐन २०५८ लाई तत्काल खारेज गर्नु पर्दछ । गिरफ्तार गरिएको २४ घण्टाभित्र अदालतसमक्ष बन्दीहरुलाई उपस्थित गराउनु पर्दछ ।
- (२) कारणबिनाको अथवा पुर्जीबिनाको र एकान्तको थुनुवाइलाई अन्त्य गरिनु पर्दछ । थुनुवा वा नियन्त्रणमा लिइएका व्यक्तिहरुको लगत राखी सरोकारवालाहरुलाई जानकारी गराउनु पर्दछ ।
- (३) मानवीय कानूनको कार्यान्वयनका लागि आवश्यक कानून बनाउनु पर्दछ ।
- (४) थुनुवा र तिनका परिवारका अधिकारहरुको सम्मान, संबर्द्धन गर्न प्रभावकारी कानुनी उपायहरु अवलम्बन गरिनु पर्दछ ।
- (५) तीनै तहका अदालतहरुमा बन्दी प्रत्यक्षीकरणको रिटको सुनुवाइको व्यवस्था गरी त्यसलाई सशक्त गरिनु पर्दछ ।
- (६) सरकारले कसैलाई पनि स्वेच्छाचारी रूपमा थुन्ने कार्य गर्नु हुँदैन र कसैलाई निवारक नजरबन्दमा राखिएमा प्रभावकारी न्यायिक निरीक्षणको सुनिश्चित गरिनु पर्दछ ।
- (७) नेपाल प्रहरी ऐन, सार्वजनिक सुरक्षा ऐन आदीको पुनरावलोकन गरिनु पर्दछ ।

B. माओवादीहरुका लागि सुझाव (Recommendations for the CPN-Maoists):

- (१) माओवादी नेतृत्वले अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून विशेषतः सन् १९४९ को ४ वटा जेनेभा महासन्धिको साझा धारा ३ को सम्मान गर्नु पर्दछ ।
- (२) माओवादी नेतृत्वले आफ्ना जनमिलिसिया वा छापामारलाई मानवीय कानूनको पालना गर्न स्पष्ट निर्देशन जारी गरोस् ।
- (३) असैनिक नागरिकको मानव अधिकार प्रति संवेदनशील भई बन्धक बनाउने, अपहरण गर्ने, कृत्रिम आतंक फैलाउने लगायतका कार्यलाई तत्काल रोक्नु पर्दछ ।

- (४) खासगरी ०६० कार्तिक ४ र ३० गते माओवादी पार्टीका अध्यक्ष प्रचण्डद्वारा जारी गरिएको वक्तव्यलाई व्यवहारमा कार्यान्वयन गरिनुपर्छ ।
- (५) जनअदालतद्वारा मृत्युदण्डको घोषणा गर्ने र मृत्युदण्ड दिने कार्यलाई कडाईका साथ रोक्नु पर्दछ ।
- (६) माओवादीपक्षले मानवढालका रूपमा सर्वसाधारणलाई प्रयोग नगरिएको व्यावहारिक रूपमा प्रमाणित गर्नु पर्दछ ।
- (८) खासगरी माओवादीले बालसैन्यको प्रयोगलाई व्यावहारिक रूपमा निषेध गर्नु पर्दछ र मानव अधिकारवादीहरूलाई उनीहरूका छापामार समूहमा १५ वर्षभन्दा मुनिकाहरूको स्थिति अनुगमन गराउन आमन्त्रण गर्नु पर्दछ ।
- (९) विद्यालयलाई सैनिक प्रयोजनले उपयोग गर्नु हुँदैन ।
- (१०) माओवादी नेतृत्वले राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगद्वारा तयार पारिएको मानव अधिकार सम्झौतामा हस्ताक्षर गर्नुपर्दछ ।
- (११) माओवादीले मानव अधिकार पर्यवेक्षण टोलीको आवागमन एवं हिंडुलमा कुनै खलल पुऱ्याउनु हुँदैन ।
- (१२) गैरसैनिक निसानाहरू जनस्वास्थ्य र जनहितका सुविधा प्रदान गर्ने भौतिक संरचनामाथिको आक्रमण बन्द गरिनुपर्दछ ।
- (१३) माओवादी नियन्त्रण वा हिरासतमा राखिएकाहरूसम्म अन्तर्राष्ट्रिय रेडक्रसको पहुँचलाई बेरोकतोक एवं निर्वाध खुला गरिनुपर्दछ ।
- (१४) राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगद्वारा प्राप्त सूचनाको अनुरोध, ताकेता र स्पष्टीकरण सम्भव भएसम्म यथासम्भव छिटो प्रत्युत्तर दिइनु पर्दछ ।
- (१५) मानवीय काममा खटिएका गैरसरकारी संस्था, संयुक्त राष्ट्रसंघीय अंग तथा राहतका काम गर्नेहरूलाई सम्मान गर्नुपर्दछ ।

B. सशस्त्र द्वन्द्वको दिगो निकास र युद्धविराम आजको आवश्यकता (Sustainable Outcome to the Armed Conflict and Cease-fire Present Need)

१. कार्यक्रमको परिचय:

मानव अधिकार तथा प्रजातान्त्रिक मञ्चले अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको साभ्ना धारा-३ को कार्यान्वयनका सम्बन्धमा छलफल, विचार गोष्ठी, वकालत, लविङ्ग आदि कार्यक्रमहरु संचालन गर्दै आएको छ । यसै सम्बन्धमा 24 May 2003 मा "Implementation of International Humanitarian Law (Geneva Convention) Common Article-3 in Nepal: Under Internal Armed Conflict विषयक छलफल कार्यक्रमको आयोजना गरिएको थियो । मानवीय कानूनको कार्यान्वयन वा पालना भन्नुनै सशस्त्र द्वन्द्वको पीडालाई कम गर्ने प्रयास हो । सशस्त्र द्वन्द्वको पीडालाई कम गर्न तब सकिन्छ जब द्वन्द्वको व्यवस्थापन हुन्छ । अतः सशस्त्र द्वन्द्वको अन्त्यका लागि युद्धविराम वर्तमान आवश्यकता हो । र, युद्धविरामका लागि द्वन्द्वका पक्षहरुको ध्यान आकर्षण गराउने उद्देश्यले "सशस्त्र द्वन्द्वको दिगो निकास र युद्धविराम आजको आवश्यकता" विषयक विचार गोष्ठीको आयोजना गरिएको हो ।

२. कार्यक्रमको औचित्य:

सशस्त्र संघर्षका कारण नेपालमा मानव अधिकारको स्थिति संकटपूर्ण अवस्थामा पुगेको छ । प्रजातान्त्रिक प्रक्रिया अवरुद्ध भएको छ । आम नेपालीले मानवीय र आर्थिक क्षतिलाई सामना गर्नु परेको छ । यो क्रम बढ्दै जाँदा नेपालको स्वतन्त्र अस्तित्व र सार्वभौमसत्ता नै खतरामा पर्ने संकेत देखिँदै छ । यस स्थितिमा सरकार र माओवादी दुवै पक्षले गम्भीर भएर मुलुकको अस्तित्वका बारेमा सोचन आवश्यक छ । र, यो सशस्त्र द्वन्द्वको संकटबाट मुलुकलाई सुरक्षित अवतरण गराइनुपर्दछ । यसका लागि प्रस्थान-बिन्दु भनेको युद्धविराम हो, त्यसपछिका चरण भनेको- आचारसंहिता र मानव अधिकार सम्झौताका साथै अग्रगामी शान्ति सम्झौताका माध्यमबाट आमसहमतिमा पुगनुपर्छ । विभिन्न बहस, छलफल, सहमति-असहमति, समझदारी, सम्झौता र निस्कर्षहरुको माध्यमबाट सशस्त्र द्वन्द्वको दिगो निकास खोज्न सकिन्छ । सर्वपक्षीय सहकार्य र सहमतिबाट नै द्वन्द्वको व्यवस्थापन र दीर्घकालीन शान्ति स्थापना गर्न सकिन्छ । त्यसैले मानव अधिकार तथा प्रजातान्त्रिक मञ्च FOHRID सरकार र माओवादी दुवै पक्षलाई शान्ति र परिवर्तनको मार्गतिर अग्रसर हुन आह्वान गर्छ । यसका लागि दुवै पक्षले अनावश्यक हठलाई त्याग्नु पर्छ । विगतका कमिकमजोरीहरुलाई दुवै पक्षले समीक्षा गर्नुपर्छ । र, सशस्त्र द्वन्द्वको समाधानका लागि दुवै पक्षले आवश्यक सचेतता अपनाउनु पर्छ ता कि अधिकतम विश्वासको वातावरण सिर्जना गर्न सकियोस् ।

३. उद्देश्य (Objectives):

नेपालको वर्तमान सशस्त्र संघर्षको दिगो निकासका लागि यस छलफल कार्यक्रमले विशेष महत्त्व राख्छ । यस कार्यक्रमले युद्धविराम र त्यसपछिको शान्ति प्रक्रियामा सहयोग पुऱ्याउने छ, भन्ने आशा राखिएको छ । यस कार्यक्रमका निम्नलिखित उद्देश्य रहेका छन्:-

- १) सरकार र माओवादी दुवै पक्षलाई युद्धविरामका लागि दवाव सिर्जना गर्नु ।
- २) युद्धविरामपछि सहमति र सम्झौताका माध्यमबाट सशस्त्र संघर्षको दिगो निकासका उपायहरुको खोजी गर्नु ।
- ३) विगतको युद्धविराम र शान्तिवार्ता सम्पन्न हुँदा देखा परेका कमिकमजोरीहरुको पहिचान गर्नु र आगामी दिनमा त्यस्ता गल्ती एवं कमिकमजोरी नदोहोऱ्याउन सरोकारवालाहरुको ध्यानाकर्षण गराउनु ।

३. कार्यक्रमको निस्कर्ष:

मुलुकको सशस्त्र द्वन्द्वको दीर्घकालिन समाधानका लागि तत्कालको आवश्यकता युद्धविराम र शान्तिवार्ताको थालनी हो । सशस्त्र द्वन्द्वको पक्षमध्ये माओवादीद्वारा संचालित गतिविधिहरु युद्धको रणनीतिको नै एक हिंसाका रूपमा रहेका छन् । माओवादीको योजना राज्यलाई मानसिक वा भौतिक रूपमा गलाउने देखिन्छ । यस्तो अवस्थामा समस्याको निराकरण सैनिक समाधान असम्भव छ । माओवादी समस्या विसुद्धरूपमा विचारगत समस्या भएकाले यो समस्याको सरल रूपमा निकास सम्भव छैन । विगतमा पनि दुई पटक युद्धविराम गरी वार्ता सम्पन्न गरियो तर दोरम्बा घटना पश्चात माओवादी वार्ताकार आफ्नो सुरक्षाको कारण

देखाई वार्ताबाट अलगिएका हुन् । र, सेना हावी भएका कारण पछिल्लो वार्ता असफल भएको हो । संविधान सभाको निर्वाचनद्वारा नै मुख्यरूपमा समस्याको समाधान गर्नुपर्छ । तर यसका लागि 'राजाले गल्ती गर्दैन' भन्ने सिद्धान्तमा राजा आउन आवश्यक छ । संसदको पुनर्स्थापना गरी त्यसपछि क्रमसः अग्रगामी सुधार गर्दै पनि समस्याको समाधान गर्न सकिएला । तर यो बाटो प्रभावकारी नहुन सक्छ । संविधानसभा वा अन्य प्रक्रियाद्वारा समस्याको समाधान गर्नु भन्दा अगाडि प्रस्थाने एकिकरण गर्नु पर्ने हुन्छ । वर्तमान अवस्थामा प्रस्थान बिन्दु वा प्रवेशमार्ग भनेको युद्धविराम नै हो तर युद्धविराम सम्झौताद्वारा गरिनुपर्छ । र, त्यसपछि बहस, छलफल र सर्वपक्षिय सहमितका आधारमा समस्याको समाधान खोजिनु पर्छ ।

४. सशस्त्र द्वन्द्वको दिगो निकासका लागि प्रस्तावित चरण र सुझाव (Propose Steps and Suggestions for Sustainable Outcome of Armed Conflict):

● पहिलो चरण-युद्धविराम र वार्ताको सुरुवात (First Step: Ceasefire & Beginning Peace Negotiation):

युद्ध विराम सशस्त्र द्वन्द्वको दिगो निकासका लागि प्रस्थानबिन्दु हो । अतः दुवै पक्षले युद्ध विरामका लागि न्यूनतम वातावरण तयार गर्नु पर्दछ । र, दुवै पक्षले अन्तर्राष्ट्रिय प्रचलन अनुसार युद्धविरामसम्बन्धी सम्झौतामा हस्ताक्षर गर्नुपर्छ । र, सोमा दुवै पक्षले पालना गर्नुपर्ने न्यूनतम बाचाहरूको यकिन गरिनुपर्छ । घाषणाले मात्र युद्धविराम अपूर्ण हुन्छ । विगतमा पनि सम्झौता बिनाको युद्धविराम परिणाममुखी हुन सकेन । युद्धविरामपछि वार्ताको प्रत्येक कदमलाई पारदर्शी बनाउन युद्धविराम सम्झौताले थप बल पुऱ्याउँछ । राज्यपक्ष र विद्रोही समुह दुवैले युद्धविराम, वार्ता र सम्झौताद्वारा नै समस्याको समाधान गर्न विषयमा प्रतिबद्धता जाहेर गरेर युद्धविराम सम्झौतामा हस्ताक्षर गर्नु पर्दछ ।

युद्ध विरामका साथै वार्ताका लागि पर्याप्त वातावरण बनाइनुपर्दछ । वार्ताको सुरुआतका लागि एकै चोटी व्यापक सम्झौताहरू वा संविधानको परिपालना वा मुख्य राजनीतिक विषयलाई छोड्नु वा स्वीकार्नु असहज एवं कठिनपूर्ण हुन सक्छन् । त्यसैले चरणबद्ध रूपमा सावधानीका साथ सम्वादको सुरुआत गरिनुपर्दछ ता कि कुनै एकपक्षले प्राप्ती गर्ने वा गुमाउने भन्दा पनि आमहितमा पुग्न सकियोस् । उदाहरणका लागि, बालसन्धैको प्रयोगमा रोक लगाउने, दुवैपक्षको सहमतिले आ-आफ्नो क्षेत्रमा बस्ने, युद्धमा असलगन आम-नागरिकहरूलाई हत्या नगर्ने, विद्यार्थी एवं शिक्षकहरूलाई अपहरण नगर्ने, हातहतियार तथा युद्ध सामग्रीको खरिद, आयात, ओसारपसार र प्रयोगमा पूर्ण बन्देज लगाउने जस्ता आधारभूत शर्तहरूको परिपालनाबाट संवादको मार्ग खोल्न सकिन्छ ।

● दोस्रो चरण-आचारसंहिता र मानव अधिकार सम्झौता पत्रमा हस्ताक्षर (Second Step: Signature of Code of Conduct and Human Rights Agreement):

युद्धविराम पछि दुवैपक्षबाट आचारसंहिताको निर्माण गरिनुपर्दछ र सोमा हस्ताक्षर गरिनुपर्दछ । यसका अतिरिक्त राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको रोहवरमा मानव अधिकार सम्झौता गरिनु पर्दछ । दुवैपक्षले अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून साभ्ना धारा-३ को पूर्ण रूपमा पालना गर्ने गराउने, अमानवीय वा निमर्म व्यवहार, हत्या, बलात्कार, बेपत्ता, अपहरण गर्ने जस्ता कार्य बन्द गर्ने, मानवीय सेवाकर्मी र मानव अधिकार अनुगमनकर्तालाई विनारोकतोक खुला प्रवेश दिने, द्वन्द्वबाट पीडितको पुनर्स्थापना र बालबालिकाको शिक्षा-दिक्षाको जिम्मेवारी आदि मानव अधिकार सम्झौताका आधार हुन सक्छन् । त्यस्तैगरी दुवै पक्षले असीमित शक्तिको प्रयोग नगर्ने, सैन्य प्रदर्शन नगर्ने, आचारसंहिता पालना भए नभएको प्रभावकारी रूपमा अनुगमन गर्ने संयन्त्रको निर्माण गर्ने, हिंसात्मक बल वा गतिविधिहरू संचालन नगर्ने आदिलाई आचारसंहिताका आधार मान्न सकिन्छ ।

● तेस्रो चरण-सशस्त्र संघर्षको अन्त्य भएको घोषणा (Third Round: Declaration of End of Armed Conflict):

युद्धविराम, आचारसंहिता र मानव अधिकार सम्झौताहरूमा उल्लेख भएका प्रक्रिया र उत्तरदायित्वहरू पूरा गरिसकेपछि सशस्त्र संघर्ष अन्त्य भएको घोषणा गर्ने चरणमा पुगिन्छ । त्यसपछि युद्ध विरामको घोषणा हुँदा सहमति भएका मुख्य बुँदाहरूलाई आधार मान्दै सर्वपक्षीय सहमतिबाट द्वन्द्वको दिगो निकासमा पुग्न

सकिन्छ। आमसहमतिद्वारा नेपालको समग्र राजनीतिक, आर्थिक तथा सामाजिक विकास र भविष्यका विषयमा अन्तिम सम्झौता गरिएपछि सशस्त्र द्वन्द्वको दिगो विकास हुन्छ।

प्रमुख वक्ताहरू (Key Speaker):

१. दमननाथ ढुंगाना, पूर्व सभामुख तथा पूर्व वार्ताका सहजकर्ता
२. पद्मरत्न तुलाधर, पूर्व वार्ताका सहजकर्ता
३. नीलाम्बर आचार्य, बुद्धिजिवि
४. प्राध्यापक डा. इन्द्रजीत राई, सुरक्षाविद्
५. नुतन थपलिया, वरिष्ठ मानव अधिकारवादी
६. भीमप्रसाद भुर्तेल, प्रजातन्त्र कार्यक्रम संयोजक, FOHRID
७. वीरेन्द्र थपलिया, सभापति, FOHRID

कार्यत्रप (Working Paper)

- Sustainable Outcome of the Armed Conflict and Cease-fire Present Need:
Raj Kumar Siwakoti, General Secretary FOHRID.
- द्वन्द्व र दिगो विकास, भेषनाथ सापकोटा, उप-प्राध्यापक, विकास मानव शास्त्र, ग्रामीण विकास केन्द्रीय विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय/पद्मकन्या क्याम्पस।

प्रतिवेदक:

तुलसीबहादुर कार्की
मानव अधिकार शिक्षाकार्यक्रमसंयोजक
मानव अधिकार तथा प्रजातान्त्रिक मञ्च

विषय सूची

English Section

- A. Program Assessment Report
- B. Executive Summary of Report
  1. Implementation of International Law (Common Article-3 in Nepal Under Internal Armed Conflict
  2. Sustainable Outcome of the Armed Conflict and Cease-fire Present Need

प्रतिवेदन खण्ड

- क. साभ्ना धारा-३ को कार्यान्वयनसम्बन्धी प्रतिवेदन
  १. कार्यक्रमको परिचय (Introduction of Program)
  २. कार्यक्रमबारे FOHRID को सरोकार (Concern of FOHRID About the Program)
  ३. कार्यक्रमको मूलधार र पृष्ठभूमि (Program Rational and Background)
  ४. कार्यक्रमको उद्देश्य (Objectives of Program)
  ५. कार्यक्रमको विधि (Methodology of Program)
  ६. कार्यक्रमको आचारसंहिता (Code of Conduct)
  ७. कार्यक्रमको Proceeding सारसं (Proceeding Summary of Program)
- (i) कार्यक्रमको उपदेयता
- (ii) कार्यक्रममा प्रस्तुत FOHRID को प्रतिवेदन र ICRC को प्रस्तुति
  - a. FOHRID को प्रतिवेदन
  - b. अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको एक परिचय: युद्धको सीमा

(iii) प्रमुख वक्ताहरूको विचार

द. कार्यक्रमको परिणाम र ठहर (Finding & Outcome of Program)

(i) साभा धारा-३ उल्लंघनका स्वरूप (Nature of Violation of Common Article-3)

(ii) मानवीय कानूनको पालना तथा कार्यान्वयनका बाधा र कठिनाइहरू (Obstacle & Challenge of apply and implementation of Humanitarian Law)

(iii) सुझावहरू (Recommendations)

A. सरकारका लागि सुझाव (Recommendation to the Government)

B. माओवादीहरूका लागि सुझाव (Recommendation to the Maoist)

B. सशस्त्र द्वन्द्वको दिगो विकास र युद्धविरामसम्बन्धी कार्यक्रमको प्रतिवेदन

अनुसूचि खण्ड

१ साभा धारा-३ को कार्यान्वयनसम्बन्धी

क. FOHRID को प्रतिवेदन (Report of FOHRID)

ख. ICRC को प्रस्तुति

२ सशस्त्र द्वन्द्वको दिगो विकास र युद्धविराम आजको आवश्यक कार्यक्रममा प्रस्तुत कार्यपत्रहरू

A. Working Paper of FHORID

B. भेषनाथ सापकोटाको कार्यपत्र Working Paper of Veshnath Sapakota

३ दुवै कार्यक्रम उपादेयताको पूर्ण पाठ

४. दुवै कार्यक्रममा सहभागीहरूको सूची

५. दुवै कार्यक्रमको फोटो

६. दुवै कार्यक्रमबारे पत्रपत्रिकामा प्रकाशित समारचारको प्रतिलिपि

७. कार्यक्रमसँग सम्बन्धित चिठी-पत्रहरू

८. कार्यक्रमको खर्च विवरण:

राज्य प्रतिवेदन नेपालमा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको (साभा धारा ३) उल्लंघनका स्वरूपहरू:- आन्तरिक सशस्त्र संघर्ष

Country Report on Nature of Violation of International Humanitarian Law (Common Article-3) in Nepal : An Internal armed Conflict:

कार्यपत्र प्रस्तोता : राजकुमार सिवाकोटी

महासचिव

FOHRID-Human Rights and Democratic Forum

(१) सन्दर्भगत पृष्ठभूमि (Contextual Background):

नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी माओवादीले ४० सूत्रिय मागसहित चारवटा जिल्लाबाट २०५२ साल फाल्गुण १ गते (सन् १९९६) बाट सुरु गरेको 'जनयुद्ध' को अधिराज्यभरी गम्भिररूपमा प्रभाव परेको छ। आधुनिक नेपालको राजनीतिक संरचनालाई परिवर्तन गर्न लक्षित यो सशस्त्र संघर्षले गतिलिन थालेपछि नेपाल निरन्तर हिंसाबाट पीडित बन्यो। जनयुद्धको प्रारम्भमा नै सरकारले माओवादीलाई नियन्त्रण गर्न रोल्पा र रुकुममा 'रोमियो' अपरेसन संचालन गर्‍यो तर यो अपरेसनले माओवादी गतिविधिको नियन्त्रण गर्नको बदला भन् विद्रोहमा उर्जा थपिदियो। सरकारले रोमियो अपरेसन पछि बढ्दो माओवादी विद्रोहलाई दमन गर्न 'किलो सेरा टु' अपरेसन चलायो। र, माओवादीका वैकल्पिक पोलिटब्यूरो सदस्यदेखि सयौं छापामार र राजनीतिक कार्यकर्ता यस अवधिमा मारिए। यो सशस्त्र दमन भएता पनि माओवादी विद्रोह र उनीहरूको संगठन बिस्तारमा ज्हास आएन। अर्कोतर्फ, सरकारले उनीहरूका ४० सूत्रिय मागहरूलाई कहिल्यै सम्बोधन गर्ने प्रयास पनि गरेन। परिणामस्वरूप माओवादी विद्रोह हत्या, बम आक्रमण, लुटपाट, भय र त्रासका साथ मानवताका विरुद्धमा अगाडि बढी नै रह्यो। यसले स्वयंममा उनीहरू सार्वजनिक अधिकार, सरकारी सुरक्षाफौज र गैर सैनिक नागरिकहरूमा संक्रमण र चुनौति थपिदियो।

सन् २००१ को अगस्त तथा नोभेम्बर महिनामा सरकार र माओवादीबीच छोटो समयका लागि युद्धविराम भई तीन चरणमा वार्ता भएको थियो। माओवादीले गोलमेच सम्मेलन, अन्तरिम सरकारको गठन र संविधान सभालाई मुख्य मागका रूपमा प्रस्तुत गरेका थिए। तर, माओवादीहरू एकपक्षीय रूपमा तेस्रो चरणको वार्ताबाट नोभेम्बर २१, २००१ म पछि हटे। र, दाङ लगायतका स्थानहरूमा प्रहरी, सशस्त्र बल र सैनिक क्याम्पहरूमाथि आक्रमण गर्दै अघिबढे र मुलुकमा यस वर्षको नोभेम्बर २६ (मंसिर ११, २०५८) का दिन संकटकाल घोषणा गरियो। संकटकाललाई दुईपटक बिरुतार गरी नौ महिनासम्म जारी राखियो। संकटकालको अवधिमा माओवादीले ठूला फौजी हमला गरे। फौजी लक्ष्यलाई तराईमा केन्द्रीत गरी खुल्ला रूपमा सैन्य प्रशिक्षणहरू गरे। व्यक्ति केन्द्रीत हमलाई तीव्र बनाए। यस समयमा माओवादीहरूको सैन्य क्षमतामा न्हास आएको अडकल गरिए पनि उनीहरूले छापामारहरूको संख्यामा वृद्धि गरिरहेका थिए। सरकारले पनि सैन्य क्षमतालाई गुणात्मक वृद्धि गर्ने लक्ष्य अनुसार कार्य गर्‍यो। संकटकाल सन् २००२ को अगस्त २७ मा अन्त्य भयो। नेपाली कांग्रेस संकटकाललाई निरन्तरता दिन असहमत भएपछि तत्कालिन प्रधानमन्त्री शेरबहादुर देउवाले प्रतिनिधिसभा विघटन गर्नुभयो। श्री ५ महाराजाधिराज ज्ञानेन्द्र वीर विक्रम शाहदेवबाट संविधानको धारा १२७ को सामान्य चलखेल गरी प्रधानमन्त्री देउवालाई पदमुक्त गरिबक्स्यो त्यसपछि लोकेन्द्रबहादुर चन्दलाई प्रधानमन्त्री पदमा नियुक्त गरियो। चन्द सरकारको विघटन पछि सन् २००३ को जून २७ मा सूर्यबहादुर थापालाई नयाँ प्रधानमन्त्रीमा नियुक्त गरी महाराजाधिराजले संवैधानिक दायराको क्षितिजलाई सीमित गरिबक्स्यो।

दोस्रोपटक युद्ध विरामको घोषणा २०५९ साल माघ १५ गते गरियो। तीन चरणमा वार्ता सम्पन्न भएता पनि मुख्य राजनीतिक मुद्दालाई वार्ताले सम्बोधन गर्न नसक्दा राजनैतिक गतिरोधका साथ वार्ता भाडियो। माओवादीहरूद्वारा एकोहोरो रूपमा शान्तिवार्ता र युद्धविरामको औचित्य समाप्त भएको २०५९ साल भाद्र १० गते घोषणा गरियो।

युद्धविराम भंग गरेपछि माओवादीहरू व्यक्ति हत्यामा केन्द्रीत भए। काठमाडौंमा केही सैनिक अधिकृतहरूको हत्या पनि गरियो। त्यसपछिका दिनहरूमा दुवैतर्फको सैन्यवादी चिन्तक तीव्र सैनिकीकरणतर्फ उन्मुख भयो। सरकारले अत्याधुनिक हातहतियारका साथ ४५ हजारको हाराहारीमा रहेको सैन्य संख्यालाई ७५ हजारमा पुऱ्यायो। माओवादीहरूले पनि ठूलो संख्यामा मानिसहरू लगेर बराबरी लड्ने योजना बनाएको छ। यसरी दुवै पक्षले सैनिकीकरण गरेर मुलुकलाई अत्यन्तै जटिल बनाएका सुंखला अघि बढ्यो। थापा सरकारद्वारा संविधान विपरित गठन गरिएको संयुक्त सुरक्षाफौजको अवधारणा मानवतालाई बली दिने प्रयास हो। सेनाको नेतृत्वमा सेना, प्रहरी, सशस्त्र प्रहरी र स्थानीय प्रशासन यसमा सहभागी छन्। सेनाको निर्देशनमा मुलुकको संकट समाधान गर्ने जिम्मेवारी संयुक्त सुरक्षा फौजले पाएको छ। मुलुकमा हाल तीन वटा संकट छन्, प्रथम संवैधानिक, दोस्रो प्रजातन्त्रमाथिको संक्रमण र तेस्रो सशस्त्र संघर्ष। यी तीन वटै संकटको समाधानको उपाय सैनिकीकरण हुन सक्दैन। राजनैतिक फाँटमा सैनिकीकरण गर्ने कायरतापछि सरकारले ०६० कात्तिक १८ गते स्थानीय जनतालाई हतियार दिएर माओवादीसँग लड्न गाउँ सुरक्षा सेना तयार गर्ने घोषणा गर्‍यो। नागरिक समाजद्वारा यसको आलोचना हुँदाहुँदै यसले मुठभेड निम्त्यायो। उदाहरणका लागि इलाम जिल्लाको लारुम्वा गाविसमा आत्मानन्द लिडडेलका चार चेलाहरूलाई माओवादीले हत्या गरे।

पछिल्लो समयमा संयुक्त सुरक्षा फौजमाथि नै माओवादीले भोजपुर र म्याग्दीको बेनीबजारमा भिषण आक्रमण गरिदिए दुवै ठाउँमा गैरसैनिक नागरिकहरूका साथसाथै करिब ५०० भन्दाबढी सशस्त्र लडाकुहरूले ज्यान गुमाउनु पर्‍यो। बेनीबजार क्षेत्रमा अलपत्र रहेका ३५ माओवादी सबलाई रेडक्रसको अगुवाईमा त्यही गाडियो। माओवादीले अपहरण गरेका प्रहरी नायव उपरीक्षक (डीएसपी) रणबहादुर गौतम र प्रजिअ सागरमणी गौतमसहित ३७ जनालाई अन्तर्राष्ट्रिय रेडक्रस समिती (आइसीआरसी) को प्रयासमा मुक्त गरियो। माओवादीले यस घटनामा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुको साभा धारा ३ को पालनामा त इमान्दारीता देखाए। तर यथार्थमा उनीहरू क्षम्ययोग्य छैनन्।

ग्रामीण क्षेत्रको सुरक्षा व्यवस्थालाई सुदृढ तुल्याउने तथा जनतालाई आफ्नो सुरक्षा आफै गर्ने कार्यमा उत्प्रेरणा दिने उद्देश्यका साथ प्रधानमन्त्री थापाले गठन गरेको 'ग्रामीण स्वयं सेवक सुरक्षा समुह एवं शान्ति सुव्यवस्था समिति' घातक सिद्ध भएको छ। प्रधानमन्त्रीका भाइ हरेन्द्रबहादुर श्रेष्ठको अध्यक्षतामा गठित तीन सदस्य सो समितिको कार्यालय हाल गृहमन्त्रालयमा राखिएको छ। यो समितिको अवधारणा अनुसार डेढ-दुई महिनाअघि इलाम चुलाचुलीको स्थानीय प्रतिकार समुहलाई हतियार र तालिम दिएको थियो। प्रतिकार समुहले (शान्ति सुरक्षा सुशासन समिति, का नाममा चेताराज वान्तवाको अध्यक्षतामा गठीत

१३ सदस्य कमिटी) भापा चारआली बटुक गणबाट वैधानिकता पाएको थियो। तर प्रतिकार समितिका अध्यक्ष वान्तवालाई माओवादीले १० चैत ०६० मा दमक बजारमा दिनदहाडै गोली हानी हत्या गरे र उनको पेस्तोल पनि लुटिदिए। यसरी हतियार पाएपनि धेरै प्रतिकार समितिका अध्यक्षहरूले वान्तवाकै जस्तो नियती भोग्नु पर्ने हुन्छ। स्मरणयोग्य सवाल यो हो की यस्ता परिणामहरू अपवादका दुर्घटना होइनन्। यि त आतंकलाई फैलाउने, समाजमा हलचल ल्याउने र धैर्यतालाई तोड्ने मानवताविरोधी औजार हुन्। दमन र क्रुरताको उपज हुन्। मानवता र शान्तिको सफाया हुन्।

माओवादीले आफ्ना प्रभाव क्षेत्रमा जनतलाई सैन्य तालिम दिएर हतियार चलाउने, एम्बुस थाप्ने, शत्रुलाई छक्याउने, शत्रु आएमा भोग्ने, खबरगर्ने युद्धकला सिकाई रहेका छन् अर्कोतिर सरकारले पनि सर्लाही, इलाम र कपिलवस्तुका केही गाउँमा माओवादीको प्रतिकार गर्न नागरिक सुरक्षा दल गठन गर्ने, र हतियार दिने काम सुरु गरेको छ। जनतालाई हतियार दिएर लड्न लगाउने सरकार र माओवादी दुवैको कार्यशैलीले 'नागरिक युद्ध' निम्त्याउने सम्भावना बढाएको छ। (प्रकाश ज्वाला, आफ्नै धरापमा माओवादी, हिमाल खबर पत्रिका पेज ४२ (वर्ष १३ अंक २१, पूर्णाङ्क-११७)

(२) सशस्त्र द्वन्द्व र FOHRID को चासो (Internal Armed Conflict and Concern of FOHRID):—

माओवादी सशस्त्र संघर्ष वा वर्तमान त्रिपक्षीय राजनैतिक द्वन्द्वका कारण मानवअधिकार र मानवताको सवाल दिन प्रतिदिन जटिल बन्दै गएको छ। क्रुरतापूर्वक प्रजातान्त्रिक अभ्यास अवरुद्ध भई लोकतान्त्रीक शक्तिहरू राजनैतिक संघर्षमा केन्द्रीत छन्। गैर सैनिक नागरिकहरू ज्यादाजसो ग्रामीण समुदायका किसान, महिला, बालबालिका, मजदुर, पत्रकार, शिक्षक, विद्यार्थी, राजनैतिक कार्यकर्ता र साना व्यापारी द्वन्द्वको चपेटामा परेका छन्। सुरक्षा फौज र सशस्त्र विद्रोही खास गरी मानवताको विध्वंसमा प्रतिस्पर्धा गरिरहेका छन्। लापरवाहीपूर्ण सशस्त्र संघर्षको सुंखलाले सिंगो मुलुकलाई पीडित बनाएपछि हाम्रो चासो अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुनको साभ्ता धारा ३ को पालना र कार्यान्वयन बनेको छ। माओवादी पक्षका दुईवटा अपवादवाहेक द्वन्द्वका पक्षहरूले अरु अवस्थामा मानवीय कानुनको पालनामा इमान्दारिता देखाउन सकेका छैनन्। हाम्रो आसय यो होइन की सशस्त्र संघर्षका पक्षले अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुनका व्यवस्थाहरूलाई पालना गर्दै संघर्षको आयतन विस्तार गरुन्। मानवीय कानुनको अक्षरस पालना गर्दै संघर्षलाई अधिवढाइयोस् भन्ने पनि हाम्रो चाहना होइन। शान्ति र मानवताका लागि सशस्त्र संघर्षबाट समाजलाई अलग राख्नु पर्दछ भन्ने हाम्रो मान्यता हो। हाम्रो लक्ष्य द्वन्द्वको व्यवस्थापन र शान्ति हो। विगत आठ वर्षदेखि संचालित सशस्त्र संघर्षको लक्ष्य राजनैतिकभन्दा बढी मानवताको विनास तिर लक्षित छ। यसले अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुन, मानव अधिकारका घोषणा, महासन्धीलगायतका संयन्त्रहरूको भावना र मर्मलाई क्रुरताका साथ लत्याएको छ। सुशासनको मर्म र कानुनी शासनमाथि कठोर प्रहार भएको छ। यसका अतिरिक्त सामाजिक, आर्थिक, शैक्षिक विकास लगायत सामाजिक सुरक्षाका क्षेत्रहरूमा गम्भिर संकट देखा परेको छ।

हाम्रो प्रथम सरोकार हो मानवताविरोधी सशस्त्र संघर्षलाई तत्काल अन्त गरिनु पर्दछ र यसका लागि दुवै पक्षले इमान्दारिता देखाउनु पर्छ। दोस्रो, संघर्षको शान्तिपूर्ण समाधान नभएसम्म यसका पक्षहरूले अनिवार्य रूपमा मानवता, मानवीय कानुन र मानव अधिकारका न्यूनतम मापदण्डहरूलाई पालना गर्नुपर्दछ र यसका लागि दुवै पक्षले मानवताको विनासलाई युद्धबाट इन्कार गर्न नसकिने भन्ने सोचमा परिवर्तन ल्याउनु पर्दछ।

संसारभरिका शान्ति र मानव अधिकार कार्यकर्ताहरू यो कुरामाथि विश्वासव गर्दछन् की वैधानिक र गैर वैधानिक दुवै पक्षहरू सशस्त्र संघर्षमा मानवताको विनासका लागि जिम्मेवार छन् र दुवै पक्षलाई अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुनप्रतिको जिम्मेवारीबाट उन्मुक्ति छैन। सशस्त्र संघर्षका लडाकुहरूले यो बुझ्नु पर्दछ की आत्मसमर्पण गरेका सत्रु पक्षका लडाकु (Combatant) हरुको आत्मसमर्पण गर्नासाथ उनीहरूको वैधानिक हैसियत गैर सैनिक Non-combatant नागरिकमा परिणत हुन्छ र यस्ता समर्पणकारीहरूमाथि अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुनअनुसार मानवियताको व्यवहार गरिनुपर्दछ।

मानवताविरोधी गतिविधिहरू नै हाम्रो मुख्य चासोको विषय भएतापनि हामीले यो स्पष्ट गर्न आवश्यक छ की कतै हामी अर्काको पीडाबाट फाइदा उठाउने कार्य त गरिरहेका छैनौं। FOHRID यो विश्वास दिलाउन चाहान्छौं की यसले कहिल्यै सही र गलतमाथि निर्णय गर्दैनन्। कुनै राजनैतिक विवादमा चासो राख्दैनन् र कुनै पनि पक्षबाट

कुनैपनि समयमा भएका मानव अधिकार, मानवता र प्रजातन्त्र विरोधी गतिविधिहरूसँग सम्झौता गर्दैनन् । सशस्त्र संघर्षका बेला लागु हुने अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको (साभा धारा-३) कार्यान्वयन, अनुगमन र मूल्यांकन सम्बन्धी चालिने कदमहरू स्वभाविकरूपमा निश्चित उद्देश्य-वर्ग विशेषका हितमा गरिने बखानवाजीभन्दा अलग र उच्च विषय हुन् । यो निश्पक्ष अभियान हो र यसले एकपक्षलाई रिजाउन अर्को पक्षप्रति लक्षित मिथकलाई कहिल्यै जोड दिदैनन् ।

(३) सशस्त्र संघर्ष र साभा धारा-३ (Armed Conflict and Common Article-3):

सशस्त्र संघर्ष ती हुन् जुन एउटा राष्ट्रको भू-भाग भित्र हुन्छ, तिनमा एकातर्फ सरकार र अर्कोतर्फ सशस्त्र विद्रोही समूहहरू हुन्छन् । नेपालको सन्दर्भमा नेकपा (माओवादी) र राज्यसत्ता वा सरकार सशस्त्र संघर्षका पक्ष हुन् । संघर्ष हुनका पछिल्लिर विभिन्न कारण छन् । यहाँको सशस्त्र द्वन्द्वको पक्ष माओवादीले आफूलाई राजनैतिक शक्तिका रूपमा प्रस्तुत गरेता पनि राज्यसत्ताले आतंकवादी भन्दै आएको छ । परिणामस्वरूप मुलुक गृहयुद्धमा होमिएको छ । जसको परिणाम हामीले भोगिरहेका छौं-‘मृत्यु, हत्या, हतासा, निरासा, घृणा, ध्वस्त गाउँ र सहरहरू एवं ठप्प भएको आर्थिक विकास’

खासगरी सशस्त्र द्वन्द्वकावेला सामान्य राष्ट्रिय कानून र मानवअधिकार सम्बन्धी कानूनहरूले भन्दा बढी क्षेत्र अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनले ओगट्दछ । गृहयुद्ध वा सशस्त्र संघर्षको बेला मानवीय कानून लागु हुने भएतापनि सामान्य अशान्ति र तनावहरू यसका विषय होइनन् । जब विद्रोहीहरूले सैन्य शक्तिको गठन गरी औपचारिकरूपमा **Combatant** घोषित युद्ध गर्दछन् तब अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको महत्व र कार्यान्वयनलाई महत्वका साथ उठाइन्छ । एउटा राज्यभित्र सिमित रहेको मुक्ति संघर्ष वा तख्ता पल्टाउने उद्देश्यबाट जारी सशस्त्र संघर्ष गैर अन्तर्राष्ट्रिय संघर्ष हो । जस्तो- नेपाल । यस्तो अवस्थामा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनका ४ वटा जेनेभा महासन्धी¹ हरूको साभा धारा ३ र गैर-अन्तर्राष्ट्रिय सशस्त्र द्वन्द्वका पीडितहरूको संरक्षणसम्बन्धी १२ अगस्त १९४९ का जेनेभा महासन्धीको अतिरिक्त सन्धिपत्र (दोस्रो सन्धिपत्र) लागु हुन्छ ।

नेपालले चारवटा जेनेभा महासन्धीलाई ७ फेब्रुअरी १९६४ मा अनुमोदन गरिसकेको छ । तर अतिरिक्त महासन्धीहरू पहिलो² र दोस्रो³ लाई अनुमोदन गर्न बाँकी छ । खासगरी नेपालको सन्दर्भमा दोस्रो सन्धिपत्र लागु हुने हुँदा यसलाई सरकारले तत्कालै अनुमानेदन गर्नुपर्दछ । दोस्रो सन्धिपत्रको अनुमानेदन नभएको अवस्थामा चारवटा महासन्धीको साभा धारा ३ कडाइकासाथ लागु हुन्छ । सरकार र विद्रोही (माओवादी) दुवै समूहले मानवीय कानूनलाई पालना गर्नुपर्दछ ।

(३.१) साभा धारा ३ लागु हुने व्यक्ति वा समुदाय (Person or Community Applicable for Common Article-3):

सरकार र नेकपा माओवादीले, सशस्त्र संघर्षमा, यसको प्रतिकारमा वा यसको चरणमा कुनै किसिमले सरोकार नराख्ने वा प्रत्यक्षरूपमा संलग्न नहुने वा नभएका सर्वसाधारण व्यक्ति वा समुदायको जीउ धन माथि कुनै किसिमको क्षति पुग्ने गरी कुनै पनि कार्य गर्न पाउँदैनन् । दुवै पक्षबीच सैन्य भिडन्त हुँदा समेत मानवीय कानून लागु हुने व्यक्ति वा समुदायको क्षतिलाई युद्धको अपवाद ठान्नसमेत यसले रोक लगाएको छ । निम्न व्यक्ति वा समुदायमा साभा धारा ३ लागु हुन्छ ।

¹ (i) स्थलयुद्धमा घाइते वा विरामी भएका सैन्यबलहरूको अवस्थामा सुधार गर्ने सम्बन्धी जेनेभा महासन्धी (ii) समुन्द्रमा घाइते, विरामी वा ध्वस्त जहाजमा परेका सैन्यबलहरूको अवस्था सुधार गर्ने सम्बन्धी जेनेभा महासन्धी (iii) युद्धबन्दीहरूलाई गर्ने व्यवहारसम्बन्धी जेनेभा महासन्धी (iv) युद्धको समयमा सर्वसाधारण व्यक्तिहरूको संरक्षणसम्बन्धी जेनेभा महासन्धी, यी चारवटै महासन्धीहरूको धारा ३ मा एउटै प्रावधान रहेको छ ।

² अन्तर्राष्ट्रिय सशस्त्र द्वन्द्वका पीडितहरूको संरक्षणसम्बन्धी १२ अगस्त १९४९ का जेनेभा महासन्धिको अतिरिक्त सन्धिपत्र (पहिलो सन्धिपत्र)

³ गैर-अन्तर्राष्ट्रिय सशस्त्र द्वन्द्वका पीडितहरूको संरक्षणसम्बन्धी १२ अगस्त १९४९ का जेनेभा महासन्धिको अतिरिक्त सन्धिपत्र (दोस्रो सन्धिपत्र)

- (क) संघर्षमा सक्रिय भाग नलिने व्यक्तिहरु (बालबालिका, माविसम्मका विद्यार्थी, माओवादीबाहेक अन्य राजनैतिक दलका कार्यकर्ता तथा मतदाताहरु, आक्रमण स्थल वरिपरि बसोबास गरेका गैर सैनिक नागरिक र उनीहरुको गृहस्थान आदि) ।
- (ख) घाइते भई लडाईंबाट अलग भएका व्यक्तिहरु (माओवादी छापामार र सुरक्षाफौजका जवानहरु) ।
- (ग) सशस्त्र सेनाका हतियार त्याग्ने व्यक्तिहरु ।
- (घ) अन्य कारणले लड्न नसक्ने अवस्थामा पुगेकाहरु (नियन्त्रणमा लिएका वा आत्मसमर्पण गरेका योद्धाहरु) ।

उपरोक्त व्यक्ति वा समुदायप्रति सशस्त्र द्वन्द्वका पक्षहरुले जुनसुकै परिस्थितिमा पनि बिना भेदभाव मानवीय व्यवहार गर्नुपर्दछ ।

(३.२) साभ्का धारा ३ ले निषेध गरेका कारवाही वा कार्यहरु (Actions and Operation Prohibited by Common Article-3):

माथि उल्लेखित व्यक्तिहरु विरुद्ध निम्न कारवाहीलाई जुनसुकै ठाउँ र समयमा निषेध गरिएको छ ।

- (क) जीउ ज्यान विरुद्धको प्रयोग, विशेष गरी सबै किसिमको हत्या, अङ्गभङ्ग, क्रुर व्यवहार र यातना ।
- (ख) व्यक्तिलाई बन्धक बनाउने ।
- (ग) व्यक्तिगत मर्यादामा आघात पुऱ्याउनु, विशेष गरी अपमानजनक र तिरस्कारपूर्ण व्यवहार गर्नु ।
- (घ) सभ्य जनताले अतयावश्यक ठानेका कानुनी प्रत्याभूति भएको नियमित अदालतको निर्णय बिना दण्ड सुनाउनु र त्यसलाई कार्यान्वयन गर्नु ।

(३.३) साभ्का धारा ३ अनुसार आइसीआरसीको भूमिका (Role of ICRC according to Common Article-3):

खासगरी सशस्त्र संघर्षको जटिल र जोखिमपूर्ण परिस्थितिका लागि साभ्का धारा ३ ले थप व्यवस्था गरेको छ । जसअनुसार मानवीय संस्था रेडक्रसको अन्तर्राष्ट्रिय समिति (आइसीआरसी) ले घाइते र विरामीहरुको संकलन र हेरबिचार गर्नुका साथै संघर्षमा लागेका पक्षहरुलाई आफ्नो सेवा प्रदान गर्नसक्ने छ । यस अन्तर्गत संघर्षरत पक्षहरुलाई विशेष सम्झौता गराई साभ्का धारा ३ र प्रचलित कन्भेन्सनमा भएको व्यवस्थालाई सबै वा आंशिक रुपमा लागु गराउन प्रयास गर्न सक्नेछ ।

सरकार एवं माओवादीको बढ्दो सैन्यवादी चिन्तन र फौजी प्रतिस्पर्धाले अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुनको कार्यन्वयनमा जटिलता र चुनौति थपेको छ । यस कार्यपत्रमा साभ्का धारा ३ को उल्लंघन के कसरी भइरहेको छ भनी परिक्षण गरिनेछ । जसको लक्ष्य मानवीय कानुनको कार्यान्वयनमा सहयोग पुऱ्याउनु हो । नागरिक समाजद्वारा मानवीय कानुनको पालना, कार्यान्वयन र लागु गराउन संचालन गरिने अभियानहरुलाई पक्का पनि यस कार्य थप बल पुऱ्याउने छ ।

(४) नेपामा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुनको (साभ्काधारा ३) उल्लंघनका स्वरुप (Nature of Violations of International Humanitarian Law (Common Article-3) in Nepal:

नेपाल विगत आठ वर्षदेखि इतिहासमा नै पहिलो पटक गम्भीर सशस्त्र द्वन्द्वको भुँमरीमा पऱ्यो । यस अवधिमा सरकारी सुरक्षाफौज र माओवादी छापामारद्वारा संचालित मानवताविरोधी गतिविधिहरुबाट ठूलो संख्यामा निर्दोष नेपाली नागरिकहरुले हैरानी खप्नुका साथै ज्यान गुमाउनु पऱ्यो । यतिसम्मकी विश्वमा अधिक मात्रामा मानव अधिकार हनन् गर्ने देशहरुको कालो सूचिमा नेपाल परिसकेको छ । यहाँको बढ्दो मानवताको बिनास अन्तर्राष्ट्रिय चासाको विषय बनिसकेको छ । 'जनयुद्ध' वा यसको 'प्रतिकारमा' हुने अभ्यासहरुले संविधान, कानुन र नेपालले अनुमोदन गरेका मानव अधिकार तथा मानवीय कानुनसम्बन्धी विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय सन्धीसम्झौताको पालना र

कार्यान्वयनलाई निश्चयी बनाइदिएको छ। सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा यसका पक्षले मानवीय कानूनको उल्लंघन के कस्तो प्रकृति र परिणाममा गरे भनि निम्नअनुसार समिक्षा गरिएको छ।

(क) **हत्या (Murder):** हत्या युद्धको संयोग र अपवादमात्र होइन यो मानवताविरुद्धको अक्षम्य अपराध हो। वैध राज्यका सुरक्षाफौज र गैरवैध विद्रोही समूहका फौजबीच सशस्त्र संघर्ष वा भिडन्तको समयमा आमने-सामनेमा सैन्यपोशाकमा सजिएका योद्धाहरुको मृत्यु पनि मानवीयताको क्षति हो। तथापी यस्ता समूहहरुले यसलाई युद्धको नियती हो भनि दावी गर्दछन् र गैर सैनिक नागरिक वा क्षेत्रलाई युद्धबाट अलग राख्ने कार्यमा वेइमानी गर्दछन्। हत्या अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनले निषेध गरेको विषय मात्र नभएर राष्ट्रिय फौजदारी कानूनले पनि निषेध गरेको कार्य हो। हिमाली अधिराज्यभरी फैलिएको सशस्त्र संघर्षका क्रममा यसका पक्षहरुले गैर कानुनी हत्या, अन्यायपूर्ण हत्या, सामूहिक हत्या, मनसायपूर्वक हत्या र व्यक्ति हत्या गरी अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको साभ्ना धारा ३ लाई उल्लंघन गरेका छन्। उनीहरुले अधिकांश हत्याका घटनाहरुलाई निर्लज्जताका साथ भिडन्तका संयोग र अपवाद हुन् भनी दावी गर्दछन्। यसको उदाहरण हो- बेनी बजारमा ०६० चैत्र ७ गते भएको भिडन्तमा ३० जना सर्वसाधारणलाई मारियो। माघमा पोखरीचौरी (४) बाट सुरक्षा फौजले १८ वर्षिया रिना रसैली, १७ वर्षिया सुभद्रा चौलागाई र तासी लामालाई नियन्त्रणमा लिई गैर कानुनी हत्या गरेको थियो। कारबाहीका सिलसिलामा वा अन्य कथित भिडन्त वा अन्य कुनै बाहानामा असंख्य गैरसैनिक नागरिकहरुको (non combat civilian) हत्या गरिएको छ। यस्तै एउटा घटना दोरम्बामा भयो। त्यो घटना जेनेभा महासन्धीको आन्तरिक प्रकृतिको सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा गिरफ्तार गरी पूर्णरूपमा कब्जामा लिएका बन्दीको संरक्षण गर्नुपर्दछ भन्ने साभ्ना धारा ३ को ठाडो उल्लंघनको उदाहरणकारुपमा देखिएको छ। सो घटनामा शाही नेपाली सेनाले १९ जना मानिसलाई नियन्त्रणमा लिई दुई घण्टा परको बाटो लगी पछाडि हात बाँधीएको अवस्थामा नजिकबाट गोली हानी सामूहिक हत्या गरिएको थियो। त्यस्तै गरी माओवादी समूहबाट सुराकी गरेको आरोपमा वा राजनीतिज्ञ प्रतिसोधका नाममा हुने हत्याहरु मानव अधिकार हननका सवालमा सरकारी पक्षकाभन्दा गम्भिर प्रकृतिका छन्।

वीरेन्द्रकुमार शाही पीडाले छटपटाईरहेका थिए। तिनीहरु निर्दयतापूर्वक उनको शरीरमा करौंती चलाइरहेका थिए। उनी वेदनाले छटपटाउँदै कराए 'मलाई गोली ठोकेर मार' तिनीहरु चिच्याए 'गोलीको पैसा कसले तिर्छ?' उनले उत्तर दिए 'मेरो मृत्युको कारण बन्ने गोलीको पैसा मने तिरौंला' तिनीहरुले उनलाई गोली ठोकेर मारे। त्यसपछि तिनीहरुले उनकी पत्नीसँग एउटाको एकसय पचहत्तर रुपैयाँका दरले तीन गोलीको पैसा असुल गरे। यो रकमको आठवीसकोट गाविसको घटना हो पीडकहरु अरु कोही होइनन्, माओवादीहरु नै थिए। हत्यापछि शाहलाई सुराकीको संज्ञा दिए।

सर्लाहीमा भएको एउटा घटनामा शंकर सहनी र रामईश्वर सहनी एक समूहद्वारा समातिए। रातभरी उनीहरुलाई सुरक्षाफौजको जिम्मा लगाइयो। सुरक्षाफौजले उनीहरुलाई जबरजस्ती बन्दुक बोक्न लगायो। त्यही अवस्थामा उनीहरुको तस्बिर खिचियो त्यसपछि सुरक्षाफौजले उनीहरुलाई नै खाडल खन्न लगायो। उनीहरुलाई त्यही खाडलमा लडायो र गोली ठोकी मारियो (मानव अधिकार वर्ष पुस्तक २००४, इन्सेक पेज ८९ र ९०)।

सुरक्षा फौजले मुना अधिकारी (नमता) र हर्कबहादुर पुन (योगेस) लाई नियन्त्रणमा लिएपछि करिब ५ मिटर पर पाखोमा लगेर चैत ८ गते गोली हानी हत्या गरेको थियो। (कान्तिपुर दैनिक, मंगलवार १० चैत ०६० पेज ३, शीर्षक (नियन्त्रणमा लिएका माओवादीको हत्या) यसरी हत्याद्वारा मानवीय कानूनको चरम उल्लंघन गरिएका हजारौं उदाहरणहरु छन्। सन् २००३ मा मात्र माओवादीले २२४ जना मानिसहरुलाई र राज्यपक्षले ८०० जना मानिसहरुलाई गोली हानी हत्या गरेका छन्।

(ख) **यातना (Torture):** सशस्त्र संघर्षको सिलसिलामा सबै प्रकारका यातनाहरुलाई सबै ठाउँ र समयमा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको साभ्ना धारा-३ ले निषेध गरेको छ। घरेलु कानूनहरुले समेत निषेध गरेको हुँदा यातनामुक्ति न्यूनतम मानवीय व्यवहारको मापदण्ड हो। राज्यका सुरक्षाअधिकारीहरु र माओवादीले यातनालाई सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा स्वभाविक रुपमा लिन्छन् र उनीहरुले बारम्बार गैरसैनिक नागरिकहरुलाई यातना दिने गर्दछन्। माओवादीका शंखामा

गिरफ्तार गरिएका गैरसैनिक नागरिक वा माओवादीकै कार्यकर्ताहरूलाई प्रहरी वा सैनिक हिरासतमा कठोर यातना दिएका धेरै उदाहरण छन्। नेपालको सन्दर्भमा यातनाको क्रमलाई हेर्दा मानवतालाई कमजोर पार्दै छ भन्ने प्रतिक हुन्छ। यतिसम्मकी यसले नीति निर्माण र न्यायप्रणालीलाई नै समाप्त पारेको महसुस हुन्छ। राजनीतिक लक्ष्यले संचालित सशस्त्र संघर्षमा दमनको औजार यातनालाई बनाइनु मुखता बाहेक अरु केही होइन। सरकारी अधिकारीहरूले यातनाजन्य कार्यहरूलाई तहकिकात र अनुसन्धानका क्रममा हुने दुर्घटना हो भनी दावी गर्दछन्। यातना भोग्ने मानिसहरूले औषधोपचार र कानुनी उपचारको पहुँच नै फेला पाउँदैन वा यो अवसर उपलब्ध गराउँदैन। खासगरी सशस्त्र संघर्षको कारणले हिरासतमा राखिएका वा नजरबन्द गरिएकाहरूलाई आधारभूत मौलिक प्रत्याभूतिबाट वञ्चित गरिएको छ। खाना, सरसफाई, सुरक्षा, सहायता जस्ता आधारभूत पक्षहरूको प्रयाप्त प्रबन्ध गरिँदैन। कतिपय अवस्थामा महिला र पुरुषलाई एउटै कोठामा राखिन्छ। चिठीपत्रको आदानप्रदानमा इजाजत दिइँदैन। यतिसम्मकी नजरबन्ध वा हिरासतमा राखिएका व्यक्तिहरूको स्वास्थ्य वा जीवनलाई नै अनुचित कार्य, प्रतिशोध वा लापरवाहीका कारणले खतरामा पारिन्छ। हिरासतमै मारिएको विषयलाई लिएर विवाद भएता पनि पत्रकार कृष्ण सेन यसैका उदाहरण हुन्। नेपालमा प्रहरी हिरासत, सैनिक क्याम्प, जेल र प्रमुख जिल्ला अधिकारीका कार्यालयहरूमा अधिकमात्रामा यातना दिइन्छ। माओवादीहरूले यातनाजन्य कारवाहीहरू आफ्नो क्याम्प, सार्वजनिक स्थल, निजीनिवास गृह, सार्वजनिक स्थललगायतका ठाउँहरूमा गर्ने गरेका छन्। उदाहरणका रूपमा हेर्दा सेनाले यातना दिएको संख्या सन् १९९९ मा १०१ र २००२ मा २०१ प्रकासमा आएको छ। राज्यपक्षबाट गिरफ्तारी हुने र यातना पाउनेको संख्या सन् २००३ मा मात्र २७१६ रहेको छ। सरकारी अधिकारीहरूको तुलनामा माओवादीहरूले यातना दिएको घटनाहरू कम देखिएता पनि पछिल्लो समयमा यो संख्या ह्वातै बढेको छ। माओवादीहरूले सन् २००१ मा ३७ र सन् ०२ मा १८० वटा यातनाका घटनाहरू घटाए। राज्यले यातना दिएका कारण सन् १९९७ मा २५, जना मानिसहरूको हिरासतमा मृत्यु भएको थियो। माओवादीहरूले राजनीतिक नेताहरू, स्थानीय ठूला व्यक्ति र संदिग्ध सुराकीहरूलाई नियमित रूपमा लक्षित गर्दै आएका छन्। राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगद्वारा गराइएको एउटा अध्ययनमा ७५ प्रतिशत पीडितहरूलाई शारीरिक र मानसिकरूपमा सताइएको पाइएको छ। प्रहरीले ६७ प्रतिशत र माओवादीले ३० प्रतिशत घटनाहरूमा यातना दिएका थिए। राज्यद्वारा माओवादी क्रियाकलापमा संलग्न भएको आरोपमा ५९ प्रतिशत मानिस पीडित भएका थिए। माओवादीद्वारा आफ्नो कथित सत्रुको आरोपमा २७ प्रतिशत मानिसलाई सताइएको थियो। सन् २००३ मा गिरफ्तारी र यातनाबाट पीडित हुनेहरूको संख्या २७१६ पुगेको छ। यातना अधिल्लो वर्षहरूको तुलनामा बढ्दै नै गइरहेको छ। राज्य र माओवादी दुवैले यातनाका निकृष्टतम तरिकाहरू अपनाउँदै आएका छन्।

(३) शारीरिक दण्ड (Corporal Punishment):-

शारीरिक दण्डलाई सशस्त्र संघर्षका क्रममा प्रशस्त मात्रामा प्रयोग गरिएको छ। सरकारी सुरक्षा फौज तथा अनुसन्धान अधिकारीहरूले घोषित रूपमा शारीरिक दण्ड दिएका तथ्यहरू प्रकाशमा नआएता पनि माओवादी समूहले घोषित रूपमा शारीरिक दण्ड दिने गरेका छन्। खास गरी माओवादीले संदिग्ध सुराकीको आरोपमा गैर सैनिक सर्वसाधारण (शिक्षक, कृषक, स्थानीय तहका राजनीतिज्ञ कार्यकर्ता सेवा अवकास प्राप्त सेना वा प्रहरी आदि) नागरिकलाई यस्तो दण्ड दिने गरेका छन्।

शारीरिक दण्डबाट संयोगले बाँचेका केयन मानिस छन्। ती मध्ये धेरै शारीरिक रूपमा अशक्त हुन पुगेका छन्। बन्दीप्रसाद अधिकारीको एउटै 'अपराध' के भयो भने उनी कुनै बेला शाही सेनामा थिए। तिप्लिंग गाविस रामेछापका अधिकारी दुई वर्षदेखि शारीरिक रूपमा अशक्त छन्। माओवादीहरूले उनको घरको दैलोमा उनको खुट्टा हुंगाले किचेर भाचेका थिए। (मानव अधिकार वर्ष पुस्तक २००४ इन्सेक)

माओवादी समूहबाट अलग भएका व्यक्तिहरू प्रति लक्षित शारीरिक दण्डका कारण मृत्यु हुनेहरूको संख्या उल्लेखनीय रहेको छ। एम्नेष्टी इन्टरनेशनल लण्डनद्वारा सन् २००२ को डिसेम्बर महिनामा प्रकाशित 'नेपाल मानव अधिकारको गहिँरिँदै गएको संकट' अनुसार माओवादीद्वारा 'क्रान्तिका सत्रु' का नाममा करिब ८०० मानिसहरूलाई मारिएको जनाएको थियो। जसमध्ये धेरै व्यक्तिहरू शारीरिक दण्डका कारण मारिएका हुन सक्छन्।

(४) अङ्गभङ्ग (Mutiation):-

सशस्त्र संघर्षका पक्षहरूबीच आक्रमण वा प्रत्याक्रमण वा भिडन्तको अवस्थामा हुने अङ्गभङ्गलाई भिडन्तको अपवाद मान्न सकिनेछ। तर सशस्त्र योद्धाहरूले हमेसा त्यो कुरा माथि बिचार पुऱ्याउनु पर्दछकी उनीहरूले संचालन गर्ने कारवाही वा भिडन्तको प्रभाव परि गैर सैनिक नागरिकको क्षति हुनु हुँदैन। त्यस्तै गरी घाइते योद्धा, आत्मसमर्पण गरेका योद्धा, नियन्त्रणमा आइसकेका योद्धाहरूप्रति अङ्गभङ्ग हुने कारवाही गर्नु हुँदैन। यस्तो कार्यलाई अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुनको साभ्ना धारा ३ ले जुनसुकै ठाउँ र समयमा निषेध गरेको छ। तर नेपालमा सशस्त्र संघर्षका पक्षहरूको काम कारवाहीले अङ्गभङ्ग भई अपाङ्गता हुनेहरूको संख्या उल्लेखनिय रहेको छ। यस सम्बन्धमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, नेपालद्वारा २०५९ मा ६ वटा जिल्लाहरूमा एउटा अध्ययन गरिएको थियो। यो अध्ययनले यातनाद्वारा अङ्गभङ्ग भएका व्यक्तिको संख्या रुकुममा ६६, रोल्पामा ५८, जाजरकोटमा ५७ र सल्यानमा ४८ भएको देखाएको छ। २३८ जना पीडितहरूमध्ये धेरैले आँखा, हातखुट्टा, कान आदि गुमाई पीडित हुनु पुगेका छन्। राकम गाविस-६ पुलजीपका कालिमान पुनलाई ०६० पुस ८ गते सुरक्षाकर्मीले कुटपिट गरे। सुरक्षाकर्मी र माओवादीबीच रुकुममा भएको दोहोरो भिडन्तपछि माओवादी भागनासाथ गाउँ प्रवेश गरेका सुरक्षाकर्मीले पीडितलाई 'माओवादी देखा कहाँ लुकाइस' भनी बन्दुक र राइफलको कुन्दाले हिर्काउँदा देब्रे आँखामा गहिरो चोट लागि आँखाको दृष्यशक्ति गुम्यो।

(५) व्यक्तिगत सम्मान विरुद्धको अत्याचार र अपमान जनक व्यवहार (Outrages upon personal dignity and degrading treatment):-

सशस्त्र संघर्षका पक्षहरूले शत्रु वा अन्य गैर सैनिक नागरिकहरूसँग कुनै किसिमको अत्याचार र अपमानजनक व्यवहार गर्नु हुँदैन। प्रत्येक व्यक्तिलाई जनुसुकै परिस्थितिमा पनि मानवोचित तरिकाले सम्मान गरिनुपर्दछ। तर सशस्त्र द्वन्द्वका पक्षहरूले गिरफ्तार वा नियन्त्रणमा लिएका धेरै मानिसहरूप्रति अत्याचार र अपमानजनक व्यवहार गरेका छन्।

नेपालमा सुरक्षा अधिकारीहरूले पदीय मर्यादा अनुसारको आचरण गर्न नसक्नु उनीहरूको कमजोरी हो। खासगरी सभ्य भाषाका अभाव र अशिलल शब्दको प्रयोग, महिलालाई महिलाकै आँखाले हेर्न नसक्नु र मौखिक यौनजन्य शब्दले गाली गर्नु, गिरफ्तार गरिएका वा नियन्त्रणमा लिएका मानिसहरूमाथि शारीरिक एवं मानसिक यातना दिनुलगायतका व्यक्तिगत सम्मान विरुद्धका अत्याचारका सम्बन्धमा सुरक्षाकर्मी बढी जिम्मेवार छन्। आध्यात्मिक निधिप्रतिको अवरोधलगायत कान समातेर उठवस गराउने, निजी सम्पत्तिको उपभोगमा व्यवधान खडा गर्ने जस्ता कार्यका लागि माओवादी समुह जिम्मेवार छ।

रुकुम, आठवीस डाँडागाउँ गाविस ६ का प्रधानाध्यापक गोसाई चौधरीलाई माओवादी जनसत्ताको नियम उल्लंघन गरेको आरोपमा ०६० कात्तिक ८ गते कुटपिट गरे। सोही घटनाका कारण पीडित जागिर छोडेर पुख्र्यौली घर सम्तरी फर्किए। साथै पीडितसँग यौन सम्पर्क राखेको आरोपमा सुशिला नेपालीलाई दलित मुक्ति मोर्चाका (माओवादी भातृ संगठन) कार्यकर्ताहरूले ब्लाउज निकाली स्तनका मुन्टा निचोरेर कुटपिट गरे।

(६) अपहरण (Hostage-taking):-

राज्यको संयुक्त सुरक्षा फौज तथा माओवादी सशस्त्र छापामारहरूले व्यापकमात्रामा मानिसहरूको अपहरण गरी अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुनको साभ्ना धारा ३ लाई उल्लंघन गरेका छन्। सशस्त्र संघर्षका क्रममा सादा पोशाक लगाएका सुरक्षाकर्मीहरूले सयौंको संख्यामा गैर सैनिक नागरिकहरूको अपहरण गरिसकेका छन्। रातको समयमा सादा पोशाकका सुरक्षाकर्मी आई पक्राउ पुर्जी बीना सोधपुछका लागि भनेर अपहरण गरिन्छ। यस्ता कार्यहरूलाई अधिकमात्रामा सुरक्षाकर्मीहरू इन्कार गर्दछन्। तर यस्ता घटनाहरूका सम्बन्धमा मानवय अधिकारवादी एवं संचारकर्मीहरूको दवावपछि बिरलै गिरफ्तारी भनि दावी गरिन्छ। गिरफ्तारी कानुन संगत र कानुनी प्रक्रियाद्वारा गरिनुपर्दछ। कानुनी प्रक्रिया पुरा नगरी गरिने गिरफ्तारी र अपहरणमा कुनै फरक छैन। माओवादीहरूले सन् २००३ मा बालबालिका, शिक्षक, कृषक, महिला तथा सर्वसाधारणसहित १२३९ जना मानिसलाई अपहरण गरेका छन्। माओवादीले अपहरणपछि कतिपयलाई चेतानवीकासाथ छोडीदिने गरेका छन् भने धेरैलाई जनमेलिसिया वा सशस्त्र हमलामा ढालका रूपमा प्रयोग गरिन्छ। बागलुङ्गलगायतका जिल्लाबासीहरू अपहरणबाट जोगिन आफ्नो घरमा सुत्दैनन्। अभिभावकहरू, कतिपय स्थानमा आफ्ना बढेका छोराछोरीहरूलाई अपहरणको भयले सुरक्षितस्थानमा पठाउन बाध्य छन्। पश्चिम नेपालका अधिकांश युवायुवतीहरू माओवादीहरूको अपहरणबाट बच्न जिल्ला सदरमुकाम र भारततिर तीव्ररूपमा पलायन हुन थालेका छन्। म्याग्दी आक्रमणको क्रममा माओवादीद्वारा अपहरित प्रमुख जिल्ला अधिकारी सागरमणी पराजुलीसहित ३७ जना सुरक्षाकर्मीलाई ०६० चैत २४ गते

अन्तर्राष्ट्रिय रेडक्रसको समिति (आइसीआरसी) को मध्यस्थतामा सकुशल मुक्त गरिएको छ। तर यस्ता सयौं अपहरणका सम्बन्धमा मुक्त गरिएका प्रमाण न्यून छन्।

(६) सामुहिक दण्ड (Collective Punishment):-

वैद्य न्यायालयको फैसला बाहेक दण्ड दिने कार्य गैरकानुनी कार्य हो। सशस्त्र संघर्षका पक्षहरूले कुनै पनि परिस्थितिमा कसैलाई पनि एकल वा सामुहिक रूपमा दण्ड दिनु हुँदैन। मानवीय कानूनले सामुहिक दण्ड दिने कार्यलाई निषेध गरेको छ। सुरक्षा फौजले यदाकदा गाउँलेहरूलाई माओवादी गतिविधिमा सहभागी भएको वा माओवादीलाई आश्रय दिएको अभियोगमा सताउने गरेका छन्। त्यस्तै माओवादीहरूले उनीहरूलाई असहयोग गरेको बाहनामा धेरै स्थानमा गाउँलेहरूलाई दण्ड दिने गरेका घटना प्रकाशमा आएका छन्। माओवादीहरूले १४ वर्षिया रीतु भारसहित ५ जनालाई ०६० साउन ८ गते साँझ ७:३० बजे अपहरण गरी हरिहरपुर गाविसको एक विद्यालयमा ३ दिनसम्म थुनेर राखी सामुहिक दण्ड दिएका थिए।

तेह्रथुम, इसिबु गाविस-६ मा ०६० पुस २ गते माओवादीले बम विस्फोटन गराई एक प्रहरी जवानलाई घाइते बनाएपछि सुरक्षाकर्मीले ८० वर्षीय कर्ममाया तामाङ्ग, ५ वर्षीय मनु तामाङ्गलगायत ६० जनाभन्दा बढी सर्वसाधारण बालक, वृद्ध, गर्भवती र सुत्केरीलाई कुटपिट गरी सामुहिक दण्ड दिए-(मानवअधिकार वर्ष पुस्तक २००४ इन्सेक)

(७) नियमित पूर्पक्षबिना सजाय (Executions without regular trial):-

नियमित पूर्पक्षबिना सजाय दिने वा निष्पक्ष सुनुवाईको अवसरबाट वञ्चित गरिने कार्यलाई अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको साक्षा धारा ३ ले निषेध गरेको छ। खासगरी नियमित पूर्पक्षबिना सजाय दिने वा लामो समयसम्म न्यायालय समक्ष उपस्थित नगराई हिरासतमा राख्ने कार्यका लागि सुरक्षा अधिकारीहरू जिम्मेवार छन्। अदालतले बन्दी प्रत्यक्षीकरण रिटका सम्बन्धमा विपक्षीलाई पत्र लेखि पठाउँदा शाही नेपाली सेनाका केही गणले बुझ्न अस्वीकार गरे। अदालतले खानतलासी गर्न पाउने आफ्नो अधिकार प्रयोग नगरेका कारण अदालत कारवाही तथा सुनुवाईको अधिकारबाट जनता वञ्चित हुनु परेको छ। सशस्त्र संघर्षका दौरामा पहिचान भएका विद्रोही वा आशंकामा गिरफ्तार गरिएका जोकोहीलाई २४ घण्टा भित्र मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष उपस्थित गराउनु पर्दछ र त्यस्तो अधिकारको आदेशले बाहेक सो (२४ घण्टा) अवधिभन्दा बढी राख्न घरेलु कानूनले समेत निषेध गरेको छ। तर पक्राउ परेका धेरै मानिसहरूलाई अनिश्चित समयसम्म थुनामा राखिन्छ र केही बेपत्ता हुन्छन् वा थुनामा यातना दिएका कारण मर्दछन्।

चितवन जिल्ला कविलास गा.वि.स. १ जुगेडीका गोविन्द पौडेललाई सुरक्षाकर्मीले गिरफ्तार गरी हिरासतमा पुऱ्यायो। करिब एक महिनापछि उनको लास उनकै पत्नी उमा पौडेललाई जेल प्रशासनले बुझायो। स्थानीय प्रशासनले उनको मृत्यु पिसाबनली काम नलाग्ने भएपछि उपचार गर्दागर्दै भएको बतायो। मानवअधिकार संरक्षण मञ्च (मासमको चितवन शाखाको टोलीले छानवीन गर्दै हिरासतमा दिइएको यातनाका कारण उनको मृत्यु भएको ठहर गर्‍यो।) नेपाल मानव अधिकार वर्ष पुस्तक २००४ पेज १०।

नेकपा माओवादीका केन्द्रीय समितिका सदस्य दिनेश शर्मालाई ११ महिनासम्म गैरकानुनी थुनामा राखियो। अर्का माओवादी नेता ईश्वरी दाहालको विषयमा अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार समुहको बारम्बार सोधखोजपछि प्रहरीले उनी कहाँ छन् भन्ने जानकारी नभएको बतायो। माओवादी उनलाई प्रहरीले अपहरण गरेर लगेको दावी गर्दछन्। माओवादी भनी शंका गरिएका राजनीतिज्ञ कार्यकर्ता, गैर सैनिक नागरिक तथा माओवादीप्रति सहानुभूति राख्नेहरूलाई दोहऱ्याएर पक्राउ गरिएका घटना बारम्बार प्रकाशमा आएका छन्। तारा भुषाललाई पाँचपटकसम्म अदालतको आदेशलाई उल्लंघन गरी गिरफ्तार गरिएको थियो। एम्नेष्टी इन्टरनेसनलले सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा नियमित पूर्पक्षबिना प्रहरी वा सैनिक हिरासतमा व्यापक मात्रामा मानिसहरूलाई सजाय दिएको दावी गरेको छ। सभ्य जनाताले अत्यावश्यक ठानेको कानुनी प्रत्याभूति भएको नियमित अदालतको निर्णय बिना दण्ड सुनाउन र त्यसलाई कार्यान्वयन गर्न साक्षा धारा ३ ले निषेध गरेको छ तर नेपालको दुर्भाग्य सुरक्षा अधिकारी एवं माओवादी दुवै समुहले आफ्नो निर्णयमा दण्ड दिएका छन्।

एम्नेष्टी इन्टरनेसनलको प्रतिवेदन २००२ ले जनाए अनुसार कालिकोट जिल्ला, सिउना गा.वि.स. वडा नं. २ की भद्रा सत्याललाई सोही वर्षको मध्य जुलाईमा माओवादी 'जनअदालत' ले प्रहरीलाई सूचना दिएको आरोपमा दोषी पाएपछि उनको हत्या गरेको थियो ।

(८) क्रुर व्यवहार (Cruel Treatment):-

सरकारी सुरक्षा अधिकारी तथा विद्रोही समूहद्वारा व्यापक मात्रामा क्रुरता प्रदर्शन गरिएका कैयन उदाहरण छन् । क्रुरताको परिणाम अधिकांश घटनामा मृत्यु देखिने गरेको छ । क्रुर व्यवहारलाई भिडन्तको समयमासमेत अपवाद मान्न सकिँदैन तर राज्य र माओवादी दुवै पक्षले गिरफ्तार गरी पूर्ण रुपमा कब्जामा लिएका बन्दीको संरक्षण गर्नुको बदला क्रुरताका निकृष्टतम तरिका अपनाउँदै आएका छन् । धारिलो हतियारको प्रयोग, छाला चिर्ने, हुंगाले किच्याउने, शरीरमा विस्फोटक पदार्थबाँधी विस्फोटन गराउने, शरीरलाई टुक्रा-टुक्रा पारीदिने, बच्चरो, घनले हान्ने, भीरबाट धकेल्ने आदि क्रुरतापूर्ण व्यवहारबाट माओवादीले सयौंको हत्या गरिसकेका छन् । सुरक्षा अधिकारीद्वारा गिरफ्तारपछि आँखामा पट्टिबाँधी लैजाने, महिलाहरूलाई जबरजस्ती करणी गर्ने वा यौनजन्य व्यवहार गर्ने, विद्युतीय झड्का दिने, हात खुट्टाको जोर्नी तथा गुप्तांगमा पिट्ने, खानाबाट बञ्चित गर्ने गरिएको पीडितहरू बताउँदछन् । नालाङ्ग गा.वि.स. ९ पिपलालांग, नेका (प्रजातान्त्रिक) का कार्यकर्ता मोतिराम सिलवाललाई आमाको किरिया बसिरहेको अवस्थामा माओवादीले अपहरण गरे दुई दिनपछि उनको टाउकोमा गोली ठोकेर खुकुरीले घाँटी रेटेर मारे । एउटा स्मरणीय पक्ष यो पनि होकी माओवादीलाई आश्रय वा खानेकुरा दिन इन्कार गर्ने परिवारका अधिकांश व्यक्ति कि त अपहरित हुन्छन् यात परिवारका सदस्यलाई मारिन्छ अथवा केटाकेटीहरूलाई जनमेलिसियामा भर्ति गर्न लगिन्छ र यो माओवादी क्रुरताको परिणाम एकल महिला (विधुवा) र दुहुरा केटाकेटीहरूको संख्यामा वृद्धि हुन्छ । सुरक्षा फौजद्वारा गिरफ्तारपछि गरिने हत्याहरू बढ्दो क्रुरताका रुपमा देखिएका छन् । यस्ता क्रुरतापूर्ण व्यवहारहरू मध्येको एउटा उदाहरण हो- नारायणस्थान गाविस-८, काभ्रेका चन्द्रलाल तामाङ्ग र धर्मराज लामालाई घरतिर जाँदै गरेको अवस्थामा सुरक्षा फौजले पोखरी बजारमा गिरफ्तार गर्‍यो त्यसपछि सुरक्षाफौजले उनीहरूलाई बेक्सन कुटपिट गर्‍यो । २, दुवैलाई गोली हानी मारियो । सशस्त्र द्वन्द्वले अनिवार्य रुपमा अमानवीय व्यवहारलाई बढाउँदछ तर हिंसामा प्रत्यक्ष संलग्न भएकाहरू मात्र त्यसको परिणामबाट पीडित हुँदैनन् । पत्रकार एवं शिक्षक ज्ञानेन्द्र खड्कालाई माओवादीले दिनको उज्यालोमा हत्या गरे । तिनीहरूले दुवै हात भबिलबलको खम्बामा लगेर पछ्याडी फर्काए बाँधे । त्यसपछि चक्कुले उनको घाँटी रेटेर हत्या गरियो । तिनीहरूले उनको पत्नीलाई जबरजस्ती त्यो क्रुरता हेर्न लगाए ।

२९ मार्च २००२ मा करिब १० जवै राति १५-२० जना माओवादीहरूको जत्था धनबहादुरको घर भित्र पस्यो र एकजना २८ वर्षिय स्कुले शिक्षकबाट तेह्र हजार रुपैयाँको माग गर्‍यो । उनले सो रकम उपलब्ध गराउन नसकेकोमा माओवादीहरूले उनका हात बाँधेर भाइ-बहिनी (जसका समेत हात बाँधिएका थिए) सामु लात्ताले हिकाए । उनलाई क्रुर तरिकाले लट्टी तथा फलामे छडले पिटियो । उनका दुवै खुट्टा भाँचिए । उनी बेहोस भए । जब उनको होस् खुल्यो उनले आफु भुईँमा लडिरहेको थाहा पाए र त्यतिबेला उनको कुकुर उनको मुखबाट निस्केको रगत चाटी रहेको थियो । (नेपाल मानव अधिकारको स्थिति एक प्रतिवेदन २०६०, रामाअआ, पेज ३७)

(९) वेपत्ता (Disappearance):-

सरकारीपक्ष तथा माओवादी दुवैपक्षले सशस्त्र संघर्षका क्रममा सयौं मानिसहरूलाई वेपत्ता पारेका छन् । ठूलो संख्यामा युद्धरत नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी नेका (माओवादी) कार्यकर्ता तथा त्यसका समर्थकहरू विरुद्ध सुरक्षाफौजद्वारा संचालित कारवाहीका क्रममा व्यापक मात्रामा वेपत्ता पारिएकोमा एमनेष्टी इन्टरनेशनलले सरोकार व्यक्त गरेको थियो । एमनेष्टीद्वारा २०६० असोज २९ गते प्रकाशित 'नेपालमा सशस्त्र दौरान व्यापक मात्रामा मानिसहरू वेपत्ता' नामक प्रतिवेदनले २ सय ५० जना मानिसहरूलाई वेपत्ता पारिएको जनाएको थियो । सुरक्षा कारवाही तिव्र गरिँदै जाँदा सन् १९९९ देखि २००१ सम्ममा थप ८० जनालाई वेपत्ता पारिएको प्रतिवेदनमा उल्लेख छ । २०५८ मंसिर १० गते संकटकालको घोषणा भई सेनाको परिचालन पश्चात २०५८ भाद्र १२ सम्मको अवधिमा संयुक्त सुरक्षा कारवाहीमा १०० भन्दा बढी संख्यामा मानिसहरू वेपत्ता भएको प्रतिवेदनको दावी छ । इन्सेकद्वारा प्रकाशित मानवअधिकार वर्ष पुस्तक २००४ का अनुसार सन् २००३ मा ३६८ जनालाई वेपत्ता पारियो । जनयुद्धका दौरानमा माओवादी हिरासतमा ८४ व्यक्ति हराएको देखिन्छ । यसका अतिरिक्त सयौंको संख्यामा माओवादीहरू वेपत्ता पारिएको हुनसक्छ । काठमाडौँ जिल्लाबाट मात्र राज्यपक्षद्वारा सन् २००३ मा १०३ जनालाई

वेपत्ता पारिएको मानव अधिकार वर्ष पुस्तक २००४ ले जनाएको छ। एमनेष्टी इन्टरनेसनलले सरकारसमक्ष जबर्जस्ती वा अस्वैच्छिकरूपमा वेपत्ता पारिएकाहरूका विषयमा कार्य गर्ने संयुक्त राष्ट्रसंघीय कार्य समुह तथा यातना विषयमा कार्य गर्ने संयुक्त राष्ट्रसंघका विशेष प्रतिनिधिलाई 'वेपत्ता पारिने घटना' लगायतका अन्य मानव अधिकार उल्लंघनका घटनाहरूको रोकथामका लागि सुझाव दिन निमन्त्रणा गर्न अनुरोध गरेको थियो। तर सरकारले यस्ता अनुरोधहरूलाई बारम्बार लत्याउने गरेको छ। नेपाली नागरिकहरूले सरकारको इमान्दारिता र विश्वसनीयतामाथि भरोसा गर्ने आधारमा दिनप्रति दिन क्षेयीकरण हुँदैछ। यतिसम्मकी वेपत्ता पारिएकाहरूका सम्बन्धमा सरकारको ध्यानाकर्षण गराउन छाडेर अन्तर्राष्ट्रिय जगतले सोझै राजासँग पत्राचार गर्न थालेका छन्। अन्तर्राष्ट्रिय बारएसोसिएसनले २००४ अप्रिलमा श्री ५ ज्ञानेन्द्र वीर विक्रम शाहदेवलाई एउटा पत्र लेखिएको थियो। सो पत्रमा बिनाकारण पक्राउ गरी वेपत्ता पारिएका अधिवक्ता जीवन बस्नेत, लक्ष्मणप्रसाद अर्याल, सुजिन्द्र महर्जन र राजेन्द्र ढकालको स्थिति सार्वजनिक गर्ने सम्बन्धमा राजाको ध्यानाकर्षण गराइएको छ। संयुक्त राष्ट्र संघीय मानवअधिकार कमिटीको ६० औं सत्रमा संसारमा सबैभन्दा बढी मानिसहरूलाई वेपत्ता पारिने मुलुकका रूपमा नेपाल चित्रण गरियो।

(१०) व्यक्तिलाई बन्धक बनाउनु (Taking of Hostage):-

सशस्त्र संघर्षमा सक्रिय रूपमा भाग नलिने वा सरोकार नराख्ने व्यक्तिहरू, अशस्त्र सेनाका हतियार त्याग्ने व्यक्तिहरू, घाइते भई लडाईंबाट अलग भएका व्यक्तिहरूलाई जुनसुकै परिस्थितिमा पनि बन्ध बनाउन पाइँदैन तर सशस्त्र विद्रोह र यसको प्रतिकारका लागि चालिएका बारहीहरूका चरणमा व्यापक मात्रामा मानिसहरूलाई बन्धक बनाउने कार्य भएको छ। सुरक्षा फौजले माओवादीका नाममा सयौं नागरिकहरूलाई गिरफ्तारिको कारण नखुलाई नियन्त्रणमा लिई गोप्य स्थानमा राखेर बन्धक बनाएका छन्। नियन्त्रणमा लिएकाहरूको स्थिति प्रायः जसो गोप्य राखिन्छ। अधिकांश घटनाहरूमा आफन्तलगायत परिवारका सदस्यलाई ठीक सूचना दिइँदैन र गिरफ्तारीपछि लामो समय सैनिक वा प्रहरी हिरासतमा राखिन्छ वा नजबरन्द गरिन्छ। माओवादीको आसंखामा परेका व्यक्ति तोकिएको स्थान वा निजी गृहमा बसेर बारम्बार सरकारी निकायहरूको सम्पर्कमा रहनु पर्ने कडा निर्देशनहरू सुरक्षा फौजद्वारा जारी गरिएका छन्। यस्ता 'तारिख बन्धक' हरूलाई गोपनीयता भंग नगर्न कडा दवाव दिएको बुझिएको छ। माओवादीहरूले युवा-युवतीहरूलाई जबर्जस्ती आफ्नो समुदायमा लैजाने र त्यसरी लगेकाहरूलाई बन्धक बनाउने गरेका छन्। सन् २००२ को अक्टोबर १८ मा एक पत्रकार सम्मेलनका दौरानमा नेकपा (माओवादी) का एक नेताले बन्धक बनाइएका ११ जना व्यक्तिहरूको हत्या गरिएको स्वीकार गरेका थिए। जबर्जस्ती लगेका व्यक्तिहरूलाई उनीहरूको इच्छा विपरित माओवादी गतिविधिमा परिचालन गर्नु पनि बन्धक बनाउनु हो। माओवादीहरूले आफ्नो नियन्त्रणमा लिएका कतिपय गैर सैनिक नागरिकलाई भिडन्तको समयमा मानव ढालको रूपमा प्रयोग गर्ने गरेका छन्। कतिपय स्थानमा व्यक्ति वा परिवारका सदस्यहरूलाई माओवादीले हिंडुल गर्न वा तोकिएको स्थान बाहेक वरपर जानु पर्दा उनीहरूको स्वीकृत लिनु पर्ने निर्देशनहरू जारी गरेका छन्। सशस्त्र संघर्षका पक्षहरूको व्यवहारका कारण धेरै निर्देश नागरिकहरू स्थान बन्दी (Internment) का रूपमा जिउन बाध्य छन्। बहुदो स्थानबन्दीको कारवाही वा बाध्यता मानवीयताविरुद्धको चरम अत्याचार हो। जसले अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको ठाडो उल्लंघन गरेको छ।

(११) आधारभूत मानवीय सेवाका स्रोतमा अवरोध पुऱ्याउने कार्यहरू:-

सशस्त्र संघर्षको दौरानमा सुरक्षाफौज वा माओवादी विद्रोहीहरूद्वारा व्यापक मात्रामा आधारभूत मानवीय सेवाका स्रोतहरूमाथि अवरोध पुऱ्याउने कार्यहरू भएका छन्। इन्सेकको मानवअधिकार वर्ष पुस्तक २००४ अनुसार सन् २००३ मा माओवादीले १ स्वास्थ्य केन्द्र, १३ व्यक्तिगत घर, २ निजी कार्यालय र राज्यपक्षबाट ३८ वटा व्यक्तिगत घरलाई क्षति पुऱ्याइयो। ३१ वटा घटनामा माओवादीले र ७ वटा घटनामा राज्यपक्षले आफ्नो सम्पत्तिको अधिकारबाट बञ्चित गरिदिएका छन्। खाद्यान्न आपूर्तिमा दुवै पक्षबाट अवरोध सिर्जना गरिएको छ। सडक तथा पुलहरूलाई नियन्त्रणमा लिने कार्य पनि गरेका छन्। माओवादीले सन् २००३ मा मात्र ७ वटा पुललाई ध्वस्त पारिदिएका छन्। सुरक्षा अधिकारीले लामो दुरीका यात्रुहरूको जाँच र खानतलासीका लागि अपनाउने प्रक्रियाले सर्वसाधारणमा निकै पीडा पुऱ्याएको पीडितहरू बताउँदछन्। सशस्त्र विद्रोही समुहद्वारा लामो समयका लागि गरिएका बन्द र नाकाबन्दीका कारण यातायात, खाद्यान्न ढुवानी र आपतकालिन सेवामा गम्भीर असर पारेको छ। बन्दको क्रममा कतिपय स्थानहरूमा गर्भवति महिलाहरूले आपतकालिन सेवा प्राप्त गर्न नसक्दा ज्यान गुमाउनु परेको छ। माओवादीहरूले सार्वजनिक तथा पर्यटकहरूले प्रयोग गरेका सवारी साधनहरूमाथि आक्रमण गर्ने, भिरवाट खसाउने, बम प्रहार गर्ने वा आगो लगाइदिने गरेका छन्। यसका अतिरिक्त उल्लेखनिय संख्यामा

विद्रोहीहरूले खानेपानी, कृषिउपकेन्द्र, हुलाक कार्यालय, विद्यालय, जलविद्युत आयोजनालगायतका दुर सञ्चार टावरहरूमा क्षति पुऱ्याएका छन्। माओवादी विद्रोहीहरूको प्रभाव क्षेत्रमा असैनिक नागरिकहरूका घरमा मात पकाउँदा 'माओवादीलाई भात पकाएको भनी' सुरक्षाकर्मीले हैरानी दिने गरेका छन्। अर्कोतर्फ माओवादीले पारिवारिक प्रयोजनका लागि ग्रामीण क्षेत्रका परिवारहरूले सञ्चित गरेको अन्नपात जबरजस्ती लैजाने गरेका छन् र धेरै ठाउँमा कृषहरूका जोत्ने गोरु काटेर खाईदिएका छन्।

यथार्थमा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको (चार जेनेभा कन्भेन्सन) साभ्ता धारा ३ मा आधारभूत मानवीय सेवाका श्रोतहरूमा अवरोध पुऱ्याउने कार्यहरूलाई स्पष्ट भाषामा उल्लेख गरी निषेध गरिएको नभएतापनि दोस्रो सन्धीपत्रले यस्ता कार्यहरूलाई निषेध गरेको छ। 'गैर अन्तर्राष्ट्रिय सशस्त्र द्वन्द्वका पीडितहरूको संरक्षणसम्बन्धी १२ अगस्त १९४९ को जेनेभा महासन्धीको अतिरिक्त सन्धिपत्र (दास्रो सन्धीपत्र) ले केही वस्तुहरूको सुरक्षा अन्तर्गत आधारभूतरूपमा असैनिक नागरिकहरू बाँच्नको निमित्त नभै नहुने वस्तुहरूमाथिको हमलालाई निषेध गरेको छ। असैनिक नागरिकहरूलाई गम्भीर नोक्सान पुग्न जाने खालका ठाउँहरूमाथिको सैनिक लक्ष्य भएतापनि हमला गर्नु हुँदैन। तर बारम्बार सशस्त्र संघर्षका पक्षहरूले निषेधित क्षेत्रहरूमाथि निसाना बनाउँदै आएका छन्।

(१२) बारुदी सुरुङ्ग र धराप (Anti-Personnel Mines and Ambus):-

राज्यपक्षद्वारा गरिने मानवताविरोधी मानवीय कानूनद्वारा निषेधित बारुदी सुरुङ्ग र विद्युतीय धरापको प्रयोगलाई सुरक्षा अधिकारीहरूले स्वीकारेका छन्। विद्युतीय धरापको प्रयोग बढी माओवादीहरूले गर्ने गरेका छन्। इन्सेकको मानवअधिकार वर्ष पुस्तक २००४ का अनुसार सन् २००३ मा माओवादीले थापेको विद्युतीय धरापमा परि १२३ जनाको मृत्यु भयो भने राज्यपक्षबाट थापेको धरापमा परि १ जनाले ज्यान गुमाउनु परेको थियो। माओवादीद्वारा गराइएको बम विस्फोटबाट ५८ जना र राज्यपक्षबाट ३ जनाको मृत्यु भयो। शाही नेपाली सेनाका एक अधिकारीले NCBL/ICBL मिसनलाई बताए अनुसार अधिराज्यका करिब ५० वटा सैनिक चौकीहरूमा माओवादी आक्रमणबाट जोगाउनका लागि वरिपरि करिब १०,००० Ap Mines विछ्याइएका छन्। त्यस्ता चौकीहरूको वरिपरि निजी जग्गाजमिन वा सार्वजनिक बाटो समेतमा माइन् विछ्याइने भएकाले सर्वसाधारण दुर्घटनामा पर्ने गरेका छन्। सुरक्षा फौजले आफूले विछ्याएको विस्फोटक पदार्थबारे सार्वजनिक गर्दैनन् न की वरिपरिका सर्वसाधारणलाई जानकारी गराइन्छ।

नोभेम्बर र डिसेम्बर २००२ मा NCBL ले स्थानीय नेताहरू तथा संस्थाहरूसँग लिएको अन्तर्वार्ता अनुसार ३० जिल्लाका स्थानीय प्रतिनिधिहरूले आ-आफ्नो जिल्लाका सैनिक प्रहरी चौकी वरिपरि बारुदी सुरुङ्गको प्रयोग भएको जनाएका थिए। दाङ्ग जिल्लाको सतवरियास्थित सशस्त्र प्रहरी बलको तालिम केन्द्रमा नोभेम्बर २००१ मा गरिएको आक्रमणपछि माओवादीहरूले बारुदी सुरुङ्ग तथा अन्य विस्फोटक पदार्थको प्रयोग व्यापक रूपमा बढाए। माओवादी समुहद्वारा सन् २००२ मा ७२ जिल्लामा माइन्को प्रयोग गरेका घटनाहरू प्रकाशमा आए। माइन्को प्रयोगले गाउँ-गाउँबीचको यातायात सम्पर्क विच्छेद, उद्योग, व्यापार, यातायात, भौतिक संरचना र कृषि क्षेत्रमा क्षति पुगेको छ। निर्दोष केटाकेटी, बटुवा, गोठाला, कृषक, विद्यार्थीलगायतका सशस्त्र द्वन्द्वसँग सरोकार नराख्ने हजारौं व्यक्तिहरू पीडित भएका छन्। NCBL को प्रतिवेदनअनुसार नेपालमा सन् २००२ मा कुल ७२० जना बारुदी सुरुङ्ग, IED र अन्य विस्फोटक पदार्थको प्रयोगबाट हताहत भए। जसमध्ये २०२ जना मारिए र ५१८ जना घाइते भए। सञ्चार माध्यमका अनुसार जनवरी २९ देखि मे २००३ सम्म यसबाट १३ जना हताहत भएकोमा ४ जना मारिएका छन् भने ९ जना घाइते भएका छन्।

सल्यान-मार्के गा.वि.स. ७ का १९ वर्षीय बलबहादुर वली ०६० साउन ३ गते आफ्नो घरदेखि नजिकै पर्ने सबुजा गणको रककट्टी क्षेत्रमा विहान ७ बजे घाँस काट्न गएको समयमा सेनाले गाडेराखेको बम विस्फोटनमा परि सख्त घाइते भए। पीडितले उक्त विस्फोटनबाट आफ्नो दाहिने खुट्टा पनि गुमाए।

(१३) बलात्कार (Rape)

सुरक्षा कर्मी (प्रहरी र सेना) तथा सशस्त्र समुहबाट गीरफत्तार वा वियन्त्रणमा लिएका महिला माथी बलात्कार गरिएका घटनाहरू समय समयमा प्रकाशमा आएका छन्। सशस्त्र संघर्षमा महिला विरुद्ध हुने अधिकांश दुरव्यावहारमा यौनजन्य हिंसाकै प्रयोग हुन्छ। महिलाहरू सैनिक नियन्त्रणमा वा सशस्त्र समुहका हातबाट बलात्कार वा यौनजन्य हिंसाका शिकार बन्दै आएका छन्। कुनै पनि परिस्थितिमा महिलालाई दण्डित गर्ने हतियारका रूपमा बलात्कारको प्रयोग गरिन्छ। सशस्त्र संघर्षको दौरानमा महिलालाई बलात्कार गर्ने

सुरक्षाफौजका सदस्य एवं माओवादी समूहका सदस्यहरु अपराधीका रूपमा आशंकित व्यक्ति हुन् । माओवादी छापामार दस्त मित्र व्यापक मात्रामा महिलाहरु माथी वलात्कार लगायतका यौनजन्य दुर व्यावाहार हुने गरेको छापामार दस्तावाट अलग भएका युवतिहरुले सार्वजनिक गरेका छन् ।

.....यस किसिमको हृदय विदारक क्रियाकलाप समेत गर्न पछि नपर्ने माओवादीहरुले आफ्नो क्रियाकलापलाई वलात्कार गर्ने , छोरी वलात्कार भएको वीभत्स घटनाका कारण आमाले आत्माहत्या गरेको र परिणाम स्वरुप बाबु विरक्तिएर आफै घर छोडेर हिंडुनु परेको घटना पनि माओवादी हिम्सात्मक क्रियाकलापभित्र देखापरेका छन् । (गोरखापत्र दैनिक ०५९ कार्तिक १५ गते शिर्षक-अविवेकले उब्जाएको यो नियति !)

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको “मानव अधिकार अनुगमन प्रतिवेदन २०५९ले संकटकालको अवधीमा कालीकोट र जूम्लामा गरी ५ जना महिलाहरु राज्यपक्षले र मोरङमा एकजना महिलालाई माओवादी पक्षले वलात्कार गरेको जनाएको थियो । इन्सेक द्वारा प्रकासित मानवअधिकार वर्ष पुस्तकका अनुसार राज्यपक्षबाट ३ र माओवादी पक्षबाट १ सहित ४ जना महिलाहरु सन् २००३ मा यौनदुर व्यावहारका कारण पिडित भएका छन् । सो पुस्तक अनुसार यसवर्ष ९ जना महिलाहरु राज्यपक्षबाट वलात्कृत भय भने ८ जना महिलाहरुलाई वलात्कारको प्रयास गरियो । सशस्त्र संघर्षका क्रममा वा यसकापक्षहरुले नियन्त्रणमा लिएका वेला वलात्कृत हुने महिलाहरुले औषद्योपचार वा कानुनी उपचारको पहुँचनै फेला पढेनन् । धेरै घटनामा गरिएमा अनुसन्धानमा धेरै जसो पीडितहरुले समाजले बहिस्कार गर्ने वा लोग्ने ले अस्वीकार गर्ने डरले आफू वलात्कृत भएको इन्कार गरेको पाइएको छ । यस्ता इन्कारीले समाजसँग उनीहरुको डरलाई पुष्टि गर्दछ । किनभने वलात्कृत महिला ले विवाह गर्ने केटा नै पाउदैनन् र विवाह भइसकेका महिला प्राय लोग्ने वाट छोडिन्छन् । महिला विरुद्ध हुने यौनजन्य हिंसा लगायतका कुरतालाई अन्तरष्ट्रिय मानव अधिकार कानुन र मानविय कानुन दुवै ले रोक लगाएका छन् । जुन कानुनयूद्धका वेला पनि लागू हुन्छन् ।

यसियाली मानव अधिकार आयोगले ०६० फागुन दोस्रो हप्ता तीन जना युवाहरुलाई गैर कानुनी हत्या गरेकोमा ध्यानाकर्षण गराएको गियो । १८ वर्षीया रिना रसैली, १७ वर्षीय सुभद्रा चौलागाई र तासी लामालाई सुरक्षा कर्मिले माघमा पोखरी चौरी ४ वाट नियन्त्रणमा लिएपछि हत्या गरेको थियो । हत्य अधी दुई युवतीलाई भन्डै पाँच घन्टा सामूहिक वलात्कार गरिएको समेत आयोगको अपिलमा उल्लेख गरिएको छ ।

(१४) अस्पष्ट भाषाको प्रयोग

सुरक्षा फौजद्वारा सशस्त्र विद्रोहलाई दमन गर्ने कारवाहीहरुको क्रममा अस्पष्ट भाषाको प्रयोग हुदाँ निदोश नागरिकहरुले ज्यान गुमाउनुपरेको छ । सुरक्षा फौजले प्रयोग गर्ने फौजी भाष बुझ्न नसकिएको स्थानिय वासीहरुले बताउने गरेका छन् । गैर सैनिक नागरिकहरुले चलनचल्तीमा बोल्ने भाषा र फौजी भाषको बुझाइमा अलग अर्थ लाग्दछ । जस्तो सुरक्षा फौजले Halt “हल्ट” भनेको रोकिनु भन्ने आदेश हो तर सर्वसाधारणले हल्टलाई आफु रहेको स्थान छोडनु वा हिड्न भन्ने अर्थमा बुझ्दछन् । कारवाहीका क्रममा सुरक्षा फौज ले हल्ट भनी रोकिनु आदेश दिदा सामान्य नागरिकले भाष नबुझि हिडेरहदा विगतमा केही दुर्घटनाहरु भएका छन् । यसरी भाषको प्रयोगमा विवेक नपुऱ्याउदा निर्दोष मानिसले ज्यान गुमाउनु मानवियताको क्षेति हो । यद्यपी सुरक्षा अधिकारीहरुले यसलाई दुर्घटनाका रूपमा विगतमा स्विकारेका छन् ।

इटहरी - युवराज राई

बुटवल - रान कुमार थापा

(१५) विद्यालय माथीको सैनिक लक्ष (Military Objective upon School)

सरकारी सुरक्षा फौज तथा सशस्त्र विद्रोही (माओवादी) दुवै पक्षले विद्यालय र विद्यार्थीहरुको पठनपाठनमा अवरोध खडा गरेका छन् । माओवादीले राजनैतिक वा सैन्य प्रशिक्षणका लागि विद्यालयलाई पटक-पटक हस्तक्षेप गर्दै आएका छन् । कतिपय विद्यालयहरुलाई माओवादीले सेल्टरको रूपमा प्रयोग गरेका छन् । माओवादीले ०६० फागुनको दोस्रो हप्ता तिर रुकुम, पीपलको निमावि जिपुमा दुई दिन सम्म कब्जामा लिएर तालिम र प्रशिक्षण स्थल वनायका करण पढाइ बन्द भएपछि आतिएका अभिभावकले माओवादीकै अगाडी विद्यालयमा कार्यक्रम नगर्न आग्रह गरे । तर माओवादीले बारम्बार त्यस्ता आग्रहहरुलाई वेवास्था गर्दै आएका छन् । सदरमुकाम खलंगाको त्रिभुवन जनता उच्च माध्यमिक विद्यालयमा भण्डै दुई वर्ष देखि बस्दै आएका सुरक्षाकर्मी क्याम्पमा नफर्के पछि त्रासमा विद्यार्थीले पहिरेकेका छन् । माओवादीहरुले आफ्नै सांस्कृतिक कार्यक्रम गरिरहेका वेला डोटी जिल्ला मुडभरा गाविस १ स्थित शारदा मा.वि. परिसरभित्र सुरक्षा कर्मिसँग भीडन्तभयो र सो भिडन्तमा सोही विद्यालयका शुशीला जोसी, यदुनाथ जोसी लगायत चार विद्यार्थीहरुको

सुरक्षा कर्मको गोलीवाट ज्यान गयो । मारिएका विद्यार्थीहरूलाई माओवादीदले आफ्नो सांस्कृतिक कार्यक्रम हेर्न जबरजस्ती उपस्थित गराएका थिए ।

शिक्षा विभागले जनाय अनुसार ३ हजार शिक्षक विस्थापित भएका छन् । यसबाट १लाख ५० हजार विद्यार्थीको शिक्षमा प्रत्यक्ष असर परेको छ । सन् २००३ मा ४३ विद्यार्थी, २ शिक्षक राज्यबाट मारिय भने माओवादी बाट १३ शिक्षक, २१ विद्यार्थीले ज्यान गुमाउनु पर्‍यो । माओवादीबाट २ सय १९जाना विद्यार्थी , १ सय ४५ शिक्षकको अपहरण गरियो । राज्यबाट ५८ विद्यार्थी, १२ शिक्षकलाई वेपता पारियो । (मानवअधिकार पर्ष पुस्तक २००४ इन्सेक)

बालबालिकाहरूका लागि विद्यालय जीवनको आरम्भ स्थल हो । यो “शान्तिक्षेत्र” हो । तर सशस्त्र संघर्षका पक्षहरूका गतिविधीले हजारौ भविष्यका कर्णधार बालबालिकाहरूको जीवन अन्धकार तिर धकेलदै छ र यो देशका लागि अत्यान्तै ठूलो संक्रमण हो । केटाकेटीहरूलाई शिक्षाबाट वञ्चित गरिनाले उजीहरूको मैलिक प्रगतिलाई उल्लङ्घन गर्दछ । विद्यालय र विद्यार्थीहरूलाई जुन सुकै परिस्थितिमा पनि संघर्षका लक्षहरूबाट अलग राखिनु पर्दछ ।

(१६) बालबालिका र बालसैन्यको प्रयाग : (Children and Use of child armed forces)

खासगरी सशस्त्र संघर्षका समयमा केटाकेटीहरूलाई चाहिने हेरचाह र साहायता उपलब्ध गराउनु पर्दछ । संशास्त्र संघर्षका पक्षहरू बालबालिकाहरू माथी असर पर्ने कुनै पनि कारवाही चालिनु हुन् । तर , विगत लामो समयदेखी माओवादीले “जनप्रतिरोध कार्यक्रम” अर्न्तगत ८ कक्षा भन्दा माथीका विद्यार्थीहरूलाई अपहरण गरी आफ्नो कार्यक्रममा जबरजस्ती सहभागी गराउदै आएका छन् । युद्धरत पक्षहरूको मुठभेडबाट ज्यादा जसो बालबालिका नै हाताहात हुने गरेका छन् । अछामको विनायक स्थित विद्या मन्दिर उच्च माध्यामिक विद्यालय सुरक्षा फौजले ०६० बैशाख १ गते गरेको हवाई आक्रमणमा दर्जनै बालबालिका घाइते भएका थिए । घाइते हुने बालबालिकाहरू ८ देखी १५ वर्ष समूहका थिए ।

तनहुँ जिल्ला छिरिङ्ग सुन्धारा गाविस. ८ की पवित्रा कुमालको “अपराध”के थियो भने सुरक्षाकर्मीबाट पिटिदै गरेका आमाबाबुलाई जोगाउन उनी अधि सरिन् । कक्षा ४ की छात्रा पवित्रालाई सुरक्षाकर्मीले गोली हानी हत्या गरे । उनको लासको पोस्टमार्टम गरिएन । अन्तिम संस्कार परिवार जनले गरे (मानव अधिकार पुस्तक २००४, इन्सेक-पेज १६)

अन्तर्राष्ट्रिय मानविय कानूनले पन्ध्र वर्ष मुनिका केटाकेटीहरूलाई सशस्त्र सेनामा भर्ना गर्न निषेध गरेको छ र संघर्षमा भाग लिन दिनु पनि हुदैन । तर माओवादीद्वारा विद्यार्थीलाई जनसेनाका भर्ति गर्ने गरिएको छ । माओवादीले बालबालिका तथा १५ वर्ष मुनिका धेरै विद्यार्थीहरूलाई उनीहरूका हरेक राजनीतिक कार्यक्रममा जबरजस्ती उपस्थित गराएर मानवीय कानूनको उल्लङ्घन गरिरहेका छन् । बालबालिका तथा सशस्त्र संघर्षसम्बन्धमा संयुक्त राष्ट्र संघका विशेष प्रतिनिधि ओलारा ओटुनुले बालबालिकालाई सैनिक, भारी बोक्ने व्यक्ति वा यौनदासको रूपमा प्रयोग गर्ने प्रतिपक्षी समूहमा नेपालको माओवादी समूहलाई पनि समावेश गरिएको जानकारी दिनुभएको थियो । संघर्षको समयमा १८ वर्षमुनिका सयौं बालबालिकालाई माओवादीद्वारा अपहरण गरी उनिहरूका विभिन्न क्रियाकलापमा संलग्न गराएको थियो । (नेपालमा मानव अधिकारको स्थिति एक प्रतिवेदन २०६० रामाअआ)

सशस्त्र संघर्षका क्रममा सुरक्षाफौज तथा माओवादी दुवैपक्ष गैर जिम्मेवार बन्दै गएका छन् र उनिहरूले कहिल्यै पनि कारवाहीको वा भिडन्तको क्रममा बालबालिकाप्रति सचेतता अपनाएको पाइएको छैन । नत लडाई भइरहेको वा कारवाही स्थलबाट बालबालिकालाई अन्यन्त्र सुरक्षित ठाउँमा सार्न प्रयास वा उपाय नै गरेको पाइन्छ । कलम, कपि बोक्ने बालबालिकाहरूका हातहरू अस्वेक्षिकरूपमा बन्दुक बोक्न बाध्य छन् । मानवाहादु घर्ती उर्फ टाइगर ३ वर्षअघि माओवादी सेनामा भर्ती हुँदा कक्षा ७ मा पढ्थे । रोल्पाको घर्तीगाउँमा रहेको श्री कृष्ण मा.वि.मा. १० कक्षामा पढ्ने गरेका प्रेम ओली माओवादी छापामार भएको पाँच वर्ष भयो । माओवादी भित्र राजनीतिज्ञ सैन्य, सांस्कृतिक सर्वफाँटमा धेरैजसो स्कूल छाडेका विद्यार्थी छन् वा जबरजस्ती स्कूल छोडाई भर्ति गरिएको छ । विचार र स्वेच्छाले भन्दा पनि बढी बाध्यताले, धेरै विद्यार्थीहरूले माओवादीको बन्दुक भिरेका छन् । पक्कै यसले माओवादीलाई राजनीतिक वा फौजी फाइदा पूर्याउला तर सयौं बालबालिकाको भविष्य अनिश्चित हुँदैछ । जुन सम्भतामाथीको नै विनास हो ।

(१७) आन्तरि विस्थापन (Inteornal displacement)

मुलुकका संकटकाल घोषणगरी सेनापरिचालन भएपछि मानवीय क्षति बढनुकासाथै आन्तरिक विस्थापनको क्रम अकासियो । सरकारी पक्षबाट कारवाहीलाई तीव्र बनाउने क्रममा भुट्टा मुद्दा लगाउने, माओवादीका नाममा बिनापुर्जा गिरफ्तार गर्ने, चरम यातना दिने, तारिखमा घाउन बाध्य पार्ने, महिलाहरूलाई

बलात्कार पछि हत्या गर्ने । बालबालीकालाई समेत माओवादीका नाममा थुनामा राख्ने गीरफ्तारी पछि वेपता वा हत्या गर्ने आदी अमानवीय कार्यहरु भए । आर्को तर्फ माओवादीहरुले सुरक्षाकर्मी र उनीहरुका परिवार, स्थानीय स्तरका जनप्रतिनिधिहरु, राजनीतिक पार्टीका स्थानीय तहका कार्यकर्ता, कर्मचारी, शिक्षक, स्थानीय स्तरका धनी, मध्यम किसान, युवा-युवती आदिलाई आक्रमणको केन्द्र बनाए । माओवादी गति विधिलाई सहयोग गर्नु पर्ने कडा निर्देशनहरु जारी गरे । माओवादी गतिविधिमा असहमति राख्ने, उनीहरुको गतिविधिमा संलग्न भइसकेर आत्मा सम्मर्पण गर्ने वा कथित सुराकीको आरोप लागेकाहरुलाई सैन्ययुद्धका गदार घोषित गरिदै बर्बरतापूर्ण सफयालाई तिव्र बनाइनु थाले पछि ग्रामिण क्षेत्रका बासिन्दाहरु आफ्नो मृत्यु टार्न विवस भए ग्रामिण भेगका जनताहरुको आन्तरिक विस्थापन वा भारत पलायन का धेरै कारणहरु छन् । बालबालीकाको पढाई , दुवैपक्षको दवाव र हैरानी दैनिक गुजारा चलाउन कठिन , परिवारका सदस्यहरुको हत्या वा वेपता, धम्की, डर, त्रास र सुराकी वा माओवादीको आरोप आदि रहेका छन् । जव माओवादीले ०६० भदौ असोजमा “एक परिवार एक जाना” र “जन की धन” भन्ने नीति अघि सारेर त्यस पछि युवा-युवतीहरुको व्यापक मात्रामा पलायन सुरु भयो । कतिपय बस्तिमा भएका यस्ता घटनाहरु प्रकासमानै आउदैनन् । अत सुरक्षा फौज वा माओवादी दुवै तर्फका गतिविधिहरु शान्ति सुरक्षा वा राजनैतिक अग्रगामी छलङ्गका लागि होइन, आतङ्गलाई फौलाउने समाजमा हलचल ल्याउने, धैर्यतालाई तोडने र बस्तीहरुलाई उभ्राड बनाउने हतियार हुन् । सुराकीको आरोपमा तालाबन्धी गरिएका पछि परिवारका सदस्यहरुको विस्थापन वाहेक कुनै विकल्प बाँकी रहदैन । दोरम्बा घटना पछि त्यस स्थानका ८ बटा घरमा ०६० मा मात्र रामेछापका २५ बटा घरहरुमा सुराकीको आरोपमा तालाबन्धी गरी उनीहरुको सम्पती पार्टीकरण गरिएको छ । सन् २००३ मा इन्सेकको अभिलेख अनुसार ११ हज्जार ६ सय ३८ जना आन्तरिक विस्थापित भय भने जनयुद्ध सुरु भएयता ३८ हज्जार १ सय ९१ जना विस्थापनको चपेटामा परेका छन् ।

गृहमन्त्रालयको तथ्याङ्क अनुसार ६ हजार ३ सय ४३ जना विस्थापित भएका छन् । सरकारवाट विस्थापितहरुलाई केही राहत र छात्रावृति दिने घोषण गरिए पनि नगन्य व्यक्तिले मात्र प्राप्त गरेका छन् र राहात वितरणमा व्यापक राजनैतिक पूर्वाग्रह, नातावाद, पहुँचवाद हावि भएको पिडितहरु बताउदछन् ।

(१८) **घाइते, विरामी र भिडन्तमा परेकाहरुको सुरक्षा :- Protection of wounded,sick and warwrecked**

घाइते, विरामी र ध्वस्त जाहाज पारिएका घरहरुको सुरक्षका सम्बन्धमा सन् १९६६ को दोस्रो अतिरिक्त स-छीपत्रको भाग २ मा उल्लेख गरिएको छ । तर नेपालको सशस्त्र द्वन्द्वका सम्बन्धमा ध्वस्त जाहाज र सो मा घट्टने घटनाहरुको परिस्थिति नदेखिएको हुदा “घायते, विरामी र भिडन्तमा परेकाहरुको सुरक्ष शिर्षक चयन गरिएको हो ।

नेपालमा सशस्त्र संघर्षका क्रममा हुने घाइते, विरामी र भिडन्तमा परेकाहरुको सुरक्षा र हेरचाहका सम्बन्धमा समूचित व्यावस्थापन गर्न सकिएको छैन । खास गरी यसमा स्रोत, साधन र भौगोलिक विकटताले कठिनाई सृजना गरेको छ । त्यस्तै गरी प्रतिवद्धताको पनि कमी देखिन्छ । युद्ध प्रभावीत क्षेत्रहरुमा भएका अस्पताल तथा स्वास्थ्य चौकीहरुमा यन्त्रहरुको अभाव छ । कतिपय स्थानका स्वस्थ चौकीहरु लाई माओवादीले ध्वस्त पारिदिएका छन् । भने स्वास्थ्य कर्ककर्ताहरु पनि घम्कीका कारण पिडित भएका छन् । द्वन्द्वका क्रममा हुने घाइतेहरु असैनिक नागरिक वा सशस्त्र समूहका सदस्य जो कोहीको पनि सुरक्षा सहित मानवीय व्यवहार गरिनु पर्दछ । तर धेरै ठाउमा घाइतेहरु प्रति संघर्षका पक्षहरुले कुरता प्रदर्शन गरेका उदाहरण छन् । कतिपय अवस्थामा सैनिक हेलीकप्टरवाट भिडन्तका क्रममा घाइते भएका असैनिक नागरिकको उदार गरी उपचार गरिएको पाइन्छ । तर एउटा अपवाद सबै पिडितहरुका लागि राहात होइन । भिडन्तमा हताहत हुने अधिकांस माओवादी छापामारहरुको सनाखत नै हुन सक्दैन नत उनीहरुको खोजी संकलन र मृतकहरुको काजक्रिया गर्ने अवसर नै परिवारका सदस्यले नै पाउद छन् । नत भिडन्तका वा आक्रमणका क्रममा घाइते भएकाहरुले उपचार गर्ने अवसर नै पाउदछन् । आछाम विनाय विद्या मन्दिर उच्च मा.वि मा ०६० बैशाख ६ गते सेनाले हेलीकप्टरवाट गरेको आक्रमणमा दुई दर्जन भन्दा बढी सर्वसाधारण मारिय भने अधिकांश सर्वसाधारण उपचार गर्न वाट वञ्चित छन् । सो आक्रमणमा ढाड तथा हातमा गोली लागि सख्त घाइते कर्णबाहादुर ढकाल दैलेखको दुनीवगर स्थित एक मेडिकलमा उपचार गर्दै छन् र उपचारका लागि लगिदिने कोही नहुँद विचल्लीमा परेको बताउदछन् । यस्ता आपतकालीन अवस्थामा औषधी उपचार र हेरचाह गर्न प्रबन्ध न सरकारले गरेको छ नत दाताहरुले यस शिर्षमा आर्थिक साहायताको रकमनै छुट्याइएका छन् ।

(१९) **प्रतिवद्धता र व्यावहार वीचको खडल मानवीयता माथीको संकट**

संघर्षका पक्षहरूले खासगरी सशस्त्र संघर्ष सुरुभएयता अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून (जेनेभा महासन्धी) साभ्का धारा ३ र १९७७ को दाश्रो सन्धी पत्रको के कस्तो प्रकृतिमा उल्लघन गरि रहेका छन् भनि माथी समिक्षा गरियो। साभ्का धारा ३ र दोश्रो सन्धी पत्रले संघर्ष प्रति अलग रहन चाहानेहरु प्रति विनाभेदभाव सदै परिस्थितिमा मानवीय व्यावाहार गर्नु पर्ने कुरामा जोड दिएको छ। सशस्त्र संघर्षका पक्षहरूलाई मानवीय कानूनद्वारा निषेधित कार्य गर्ने छुट छैन र यसको कार्यान्वयन तथा मानवका लागि उनीहरु पूर्ण जिम्मेवार छन्। तर उजीहरुको मानव अधिकार र मानवीय कानूनको सम्बन्धमा देखाउने प्रतिवद्धता र गरिने व्यावाहारका बीचमा ठूलो खाडल छ। सरकार भन्दा अगाडि मानवीय कानूनको कुरा उठाउने माओवादीका तर्फबाट पनि धेरै देखावटी प्रतिवद्धताहरु जाति गरिएका छन्। तर व्यावहारीक रुपमा उनीहरुको पनि शमज्दरिता देखाउन सकेका छैनन् उनीहरुले विगतमा भन्दा बढी वर्तमानमा आम नागरिक माथी कुरता र ज्यादतीको सीमा विस्तार गरेका छन्। माओवादीहरुले ०६० कार्तिक महिनामा दुई पटक आस्थाका आधारमा विभिन्न राजनीतिक दलका नेता तथा कार्यकर्ताहरूलाई कुनै हानी नोक्सानी नगर्ने व्योहेराको वक्तव्य जारी गरे। माओवादी पार्टीका अध्यक्ष प्रचण्डद्वारा जारी वक्तव्यहरुमा भौतिक संरचना, निशस्त्रविहीन सुरक्षाकर्मी। राजनीतिक कार्यकर्ता र सर्वसाधारण माथी हाक्रमण नगर्ने घोषण गरियो। तर उनीहरु अध्यक्ष प्रचण्डद्वारा हस्ताक्षरित प्रतिवद्धताको कार्यान्वयन पालनाका सम्बन्धमा उनीहरु हदैसम्म चुकेका छन्। जति पटक प्रतिवद्धता जारी गरिएतापनि सुरक्षाफौज र माओवादी दुवै पक्षबाट मानवीय गरिमा माथी तिब्र कुरताका सुन्खलाहरु थतिदै छन्।

आजका मिति सम्ममा नेपालले १६ वटा मानवअधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धीहरूलाई अनुमोदन र हस्ताक्षर गरिसकेको छ। यसका साथै अन्तर्राष्ट्रिय श्रम कानून र वातावरणीय कानूनहरुको पनि अनुमोदन गरेको छ। यति धेरै प्रतिवद्धता जाहेर गरेर पनि दिन प्रतिदिन नेपालीहरुको मानव अधिकारको स्थीति खस्कदो छ। यसको एउटै मात्र कारण सरकारको व्यावहारिक पक्ष कमजोर हुनु हो। सम्भवत संसारको सबै भन्दा वैडमान राज्यसत्ता नेपालकै हो भन्दा दुइ मत नहोला।

नेपालको सशस्त्र संघर्ष र यहाँको मानव अधिकारको स्थितिलाई लियर अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले बारम्बार चिन्ता व्याक्त गर्दै आएका छन्। संयुक्त राष्ट्र संघिय मान अधिकार आयोगका विशेषज्ञहरुले ०६० कार्तिक २६ गते नेपाल प्रति विशेष चासो व्यक्त गरेका थिए। त्यही क्रममा एम्नेष्टी इन्टरनेशनलले वेपत्ता पारिने घटना सम्बन्धी कार्यसमुह र यातना विरुद्धको समितीका प्रतिवेदकलाई नेपालको अवस्थाका सम्बन्धमा अध्यानका निम्ती आमन्त्रण गर्ने आह्वान गर्‍यो। नेपालको मानव अधिकारको अवस्थालाई लियर संयुक्त राष्ट्र संघिय मानव अधिकार कमिटी को ६० औं सभामा सफल राज्यका तर्फ ओरालो लागेको निष्कष निकालियो। संयुक्त राष्ट्र संघीय मानव अधिकारका लागि उच्च आयुक्तको अनुगमन टोलीको कार्यलय राखी मानव अधिकार उलङ्घनको अनुगमन गराउन सरकारलाई अनुरोध गरियो। Thematic Special Proceed uress को भ्रमण गराई समग्र मानव अधिकारको स्थतिको अनुगमन गराई आउदो ६१ औं सत्रमा एजेण्डा आइटम -९ अर्न्तगत प्रतिवेदन प्रस्तुत गर्न संयुक्त राष्ट्र संघीय मानवअधिकार कमिटी ले अनुरोध गरेको छ।

अर्कोतर्फ अन्तर्राष्ट्रिय जगत बाट मानव अधिकार र मानवीय कानूनको व्यापक हनन् भएकोमा आलोचना गर्दै आएको थापा सरकाले ०६० चैत्र १३ गते मानव अधिकार तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको कार्यान्वयनमा २५ बुँदे प्रतिवद्धता जारी गरेको छ। हाल सो प्रतिवद्धता को कार्यान्वयनमा भने राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार वादी संस्थाहरुले आशंका व्याक्त गरेका छन्। प्रतिवद्धता अनुरूप सरकाले आफ्ना सुरक्षा निमायहरुमा मानव अधिकार संस्कारको विकास गर्न सकेको छैन। चारै तिरबाट आलोचित भएपछि सरकारले प्रतिवद्धता त जारी गर्‍यो र यो उसका लागि अग्नि परीक्षा हो। थापा सरकारको २५ बुँदे प्रतिवद्धतालाई प्रभाव कारी रुपमा व्यावहारमा उतार्न ०६० चैत्र २० गते एम्नेस्ट्री र इन्टरनेसनलले सुभावा दिएको छ। हुमन राइट वाच (HRW) ले मानव अधिकार प्रति नेपाल सरकारको प्रतिवद्धता को स्वागत गर्दै यसको कार्यान्वयनका निमित्त ससत्र कार्यान्वयन आवश्यक हुने बताएको छ।

सरकारले प्रतिवद्धता जारी गर्न गृहमन्त्रालयले राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगलाई एक मात्र ले राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको अनुगमन टोलीमा सुरक्षा अधिकारीहरूलाई सामेल गराउनु पर्ने जनायो। यो सरकारको प्रयास मानव अधिकार रक्षक स्वतन्त्र विकाश माथीको ठाडो हस्तक्षेप हो। जसले मानव अधिकार को संरक्षण होइन विनासलाई बढवा दिन्छ। नि भने दोरम्बा घटनाको सुनियोजित सुरक्षा कर्मीको सडयन्त्र लाई जव राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले सत्य तथ्य सहीत प्रकासनमा ल्यायो त्यस पछि स्वभावीक रुपमा सुरक्षा अधिकारीहरु राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग प्रति संन्कित भएका हुन् की भनी अनुगमन गर्नु थालियो र यो एउटा मैलाउदै गएको दण्डमुक्तिका लागि संका थियो।

पछिल्लो युद्ध विराम भङ्गभएयता मात्र करिव १५०० सय मानिसहरूले ज्यान गुमाई सकेका छन् । सशस्त्र संघर्ष परिणामवाट यसमा प्रत्यक्ष संलग्न भएकाहरू भन्दा वढी असैनिक नागरिकहरू पीडित हुदैछन् । मानव ढालका रुवपमा निर्देश र अवोधहरूले जिवन गुमाउनु परेको छ । अन्तराष्ट्रिय मानवीय कानुनको पालना गर्न गराउने ०५९ पुस १२ गते सर्वोच्च अदालतमा अन्वेषण लागायत परामादेश को रिट दर्ता गरिसको थियो । सो रिटका सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतले ०६० चैत्र ९ गते निर्णय सुनाउदै मानवीय कानुनको लागु गर्न आवश्यक कानुन बनाउनु भनी निर्देशनात्मक आदेश Directive Order जारी गरि सकेको छ । अन्तराष्ट्रिय मानविय कानुनको कार्यान्वयनका लागि घरेलु कानुनहरूको अभाव छ । आदरणीय मानवअधिकारहरूको सम्मान गर्ने र मानविय कानुनको कार्यान्वयनका लागि सर्वोच्च अदालतले निर्देशनात्मक आदेश जारी गरेको यो पहिलो पटक हो । यद्यपी विगत देखी वर्तमान सम्म हेर्दा र अविस्वासको अनुमान गर्दा लाग्छ साज्य र माओवादी दुवै पक्षबाट मानवतालाई कमजोर पारिदै छ । वड्दो मानवीयता माथीको संक्रमणलाई यस सरका वा माओवादी दुवै पक्षले मानवीय कानुनको लागु र पालनालाई जोड दिने छन् ।

(६) सुझाव Recommendation

सरकारका लागि सुझाव –Recommendation to the government नेपालको सरकाले सामाना गरेका मुख्य चुनौति भनेको मानव अधिकार संरक्षणलाई वढावा प्रदान गर्नु र वात्थ पारदर्शिता र उत्तर दायित्वका साथ मानवअधिकार उलङ्घनका विवरणहरू हेर्न का लागि कानुन लागु गर्ने सक्षम व्यवस्था सिर्जना गर्नु हो राज्यले विश्वव्यापी न्याय प्रणालीको सिद्धान्तलाई कार्यान्वयन गर्नु पर्दछ । मानव अधिकार तथा प्रजातान्त्रीक मञ्च FOHRID सरकारलाई निम्न लिखित ठोस सुझावहरू कार्यान्वयन गर्न आह्वान गर्दछ ।

मानव अधिकार तथा मानविय कानुनको उलङ्घन रोक्ने वातावरणको सृजना गर्ने चालिनु पर्ने कदमहरू :-

- सवै प्रकारका मानव अधिकार तथा मानवीय कानुनको उलङ्घनका कार्यहरू -हत्या, वेपत्ता, यताना) को सरकाले विरोध गर्दछ, भन्ने व्यावहार द्वारा प्रमाणीत गर्नु पर्दछ । मानव अधिकार को उलङ्घन गर्न सुरक्षा फौजका सदस्यहरूलाई निश्चित रुपमा कारवाही सुरु गरिनु पर्दछ ।
- (३) सरकाले आफ्नो सुरक्ष फौजलाई सवै अवस्थामा अन्तराष्ट्रिय मानव अधिकार र मानव वीच कानुनको आधारभूत सिद्धान्तहरूको पालनाका लागि कडा शब्दमा नियमित निर्देशनहरू जारी गर्नु पर्दछ ।
- (४) गृहमन्त्रालय, रक्षामन्त्रालय, प्रमुख जिल्ला अधिकारी (प्रजीअ) तथा सुरक्षा फौजका अधिकारीहरू ले आफू मातहतका निकाय वा अधिकारीहरूले मानव अधिकार उलङ्घनका कार्य नगर्न भनेका छन् भन्ने निश्चित गर्ने कडा नियन्त्रण कायम गर्नु पर्दछ ।
- (५) मानव अधिकार उलङ्घनका लागि आदेश दिने वा उलङ्घनकारी कार्य गर्ने लाई राज्यले अपरधीका रुपमा जिम्मेवार ठहर्नाउनु पर्दछ ।
- (६) व्याक्तिगत जिम्मेवारीको प्रभावकारी महसुस गराउन राज्यले हाल सम्म कुनै पनि परिस्थितिमा (गीरफ्तारी पछि हत्या , बलत्कार,यातना, गैरकानुनी हत्या, हिरसतमा यातजा आदि) अधिकार उलङ्घन गर्ने व्याक्तिहरूलाई छानावीन गरी न्याय सामु उभ्याउनु पर्दछ ।
- (७) मानव अधिकार तथा मानवीय कानुनको उलङ्घनका अभियुक्तहरूको प्रभावकारी अनुसन्धान र कारवाही गर्ने स्वतन्त्र निकायको स्थापना गर्नु पर्दछ । मानव अधिकार उलङ्घन कारी माथी कारवाही थाल्ने गरी प्रभावकारी अनुसन्धान र त्यसको अनुगमनका लागि विशेष अभियोगहरू तत्काल नियुक्त गर्नु पर्दछ ।
- (८) गम्भीर प्रकृतिको मानवअधिकार तथा मानवीय कानुनको उलङ्घन प्रति जिम्मेवारी मा आशङ्का गरिएका पदाधिकारीहरूलाई अनुसन्धानका वखत सक्रिय सेवावाट निलम्बन गरिनु पर्दछ ।
- (९) हर्जाना, क्षतिपूर्ति र पीडितहरूका लागि चालिनु पर्ने कदम
- (१) सरकाले मानव अधिकार तथा मानवीय कानुनको उलङ्घनका सवै पीडित वा उनीहरूका परिवारलाई हर्जनालागायत उपयुक्त एवं पर्याप्त क्षतिपूर्ति दिनु पर्दछ ।
- (२) वेपता पारिएकाहरूको स्थिति सार्वजनिक गरी स्पष्ट रुपमा पीडितहरूलाई जानकारी गराउनु पर्दछ । यस्ता घटनाहरूको सम्बन्धमा लामो समय सम्म गुमाराहामा राखी परिवारका सदस्यलाई पीडा थप्ने कामलाई रोक्न सरकाले तुरुन्त प्रभावकारी कदम चाल्नु पर्दछ ।
- (३) पीडितहरूलाई उपयुक्त चिकित्सकीय सेवा र पूनस्थापना उपलब्ध गराउनु पर्दछ ।
- (४) भिडन्तको समयमा ध्वस्त भएका गैर सैनिक नागरिकहरूको घरको हर्जना र छुट्टिपूती दिनु पर्दछ ।

- (५) भिडन्तको समयमा घाइते भएका असैनिक तथा सत्रु पक्षका सदस्यहरु समेतलाई तत्काल स्थाइ सेवा उपलब्ध गराउनु पर्दछ ।
- (६) हत्या,यातनावाट पिडित भएकाहरुको खोजी गरी क्षति पूर्ति दिनु पर्दछ । क्षति पूर्तिको माग गर्ने नातेदारहरुको लागि भय र त्रास वाट मुक्त गरिनु पर्दछ । र पहुँच विहिन,गरिव र अशिक्षितहरुकालागी राज्यले विशेष व्यवस्थाको तर्फमा गर्नु पर्दछ
संयोगवाट मानवीय कानुनको उलङ्घन रोक्न चालिनु पर्ने कदम
- (१) स्पष्ट रूपमा सत्रुको पहिचान नभई हतियार प्रयोग गर्ने सुरक्ष कर्मीलाई कारवाही गरिनु पर्दछ ।
- (२) सुरक्ष कर्मीले आफ्नो सुरक्षाका लागि विद्यलयएको माभ्र र विद्युतिय धरपका वारेमा आस पासका सर्वसाधारणलाई सचेत गराउनु पर्दछ ।
- (३) गैर सैनिक नागरिकहरुसमक्ष फौजी भाषा प्रयोग गर्दा हुने दुर्घटनालाई रोक्न निर्देशन जारी गरीनुपर्दछ ।

सुरक्षा फौजमा सुधार

- मानवीय कानुन विरोधी ज्यादतीपूर्ण प्रयोगका घटनाका उजुरीको लगत राख्ने तथा आवश्यकताअनुसार आफ्नो व्यवहारको अनुसन्धानका लागि राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय नियमहरुको पालना सुनिश्चित गर्न प्रहरीहरु तथा सुरक्षा फौजले चालेको कदमहरुको निरन्तर मूल्याङ्कनका कार्य गर्ने संयन्त्र निर्माण गरिनुपर्दछ ।
- (२) सरकारले सुरक्षाफौज तथा प्रहरी सेवाका अवस्थाका साथै उनीहरुलाई आफ्नो पेशागत अध्यासका मापदण्डहरु सुदृढ गर्न सक्षम बनाउनु प्रभावकारी उपायहरु अवलम्बन गर्नुपर्दछ ।
  - (३) प्रहरी तथा सुरक्षा फौजलाई मानव अधिकार र अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुनका मापदण्डअनुसार अपराधको अनुसन्धान गर्न तथा न्यायपालिकालगायत सामान्यतः कानुनी शासनको कार्यान्वयनमा प्रहरीको उचित भूमिकासम्बन्धी विषयमा सबवै तहमा विद्वत् तालिम दिइनु पर्दछ ।

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगलाई सुदृढ गर्ने

- (१) सरकारले राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगलाई यसको स्वतन्त्रता र प्रभावकारी कार्यसम्पादन सुनिश्चित गर्नका लागि आवश्यक सबै दिनु पर्दछ ।
- (२) कमिन्तमा पनि क्षेत्रीयतहका राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगका कार्यक्रमहरु स्थापना गर्नु पर्दछ ।
- (३) राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगलाई सबै मानव अधिकार उल्लंघनहरुको अनुसन्धानका लागि प्रभावकारी अधिकार सुनिश्चित गर्नका लागि कानुन संशोधन गरिनु पर्दछ ।

सरकारले राज्यपक्षका रूपमा व्यक्त गरेका अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार प्रतिबद्धताहरुलाई सुदृढ गर्ने ।

- (१) सरकारले स्वेच्छाचारी चुनाइसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र संघीय कार्यदल तथा गैरन्यायिक वा स्वेच्छाचारी हत्यासम्बन्धी प्रतिवेदनले (सन् १९९६ र २००० मा) दिइएको सुझावहरुलाई पूर्ण रूपमा पालना गर्नुपर्दछ ।
- (२) सरकारले जबर्जस्ती वा अस्वैच्छिक वेपत्तासम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र संघ कार्यदल, यातना र अन्य क्रूर अमानवीय वा अपमानजनक व्यावहार वा दण्डसम्बन्धी विशेष प्रतिवेदकलाई देशमा प्रमाणका लागि जातिसक्दो चाँडो नियन्त्रण गर्नु पर्दछ ।
- (३) राज्यले नियमितरूपमा संयुक्त राष्ट्र संघीय मानव अधिकार लिखतहरु अन्तर्गत स्थापित अंग समक्ष बुझाउनु पर्ने प्रतिवेदनहरु तयार गरी पठाउनु पर्दछ ।
- (४) सरकारले अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुनको अनुगमनका लागि रेडक्रसको समितीलाई आवश्यक सबै सहयोग पुऱ्यउनु पर्दछ ।
- (५) गैर अन्तर्राष्ट्रिय सशस्त्र द्वन्द्वमा बालबालीकाहरुको संलग्नतासम्बन्धी बाल अधिकारसम्बन्धिका ऐच्छिक सन्धिपत्र २००० लाई अनुमोदन गर्नु पर्दछ ।
- (६) सरकारले मानव अधिकार र मानवीय कानुनको उल्लंघनकासम्बन्धमा अनुगमन गर्न Office of the High commissioner for Human Rights को Monitoring Mission कार्यालय स्थापना गर्न आवश्यक पहल गर्न पर्दछ र Tice Special Mocetures Thema को भ्रमण गराई मानव अधिकार अनुगमन प्रतिवेदन तयार गराईनुपर्छ । सो प्रतिवेदनलाई OHCHR को ६१ औं सत्रमा Agenda Item अन्तर्गत प्रतिवेदन पेस गराउन उपर्युक्त कदम चाल्नु पर्दछ ।
- (७) सरकारले जातिसक्दो चाँडो अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतको विधानलाई स्वीकार गरी हस्ताक्षर र अनुमोदनका लागि पर्याप्त वतावरणको सिर्जना गर्नु पर्दछ ।

- (८) नेपाल सरकारले वारुदी सुरुङ्गलाई प्रतिबन्ध गर्न बनेको सन्धि (Mine Ban Treaty) अथवा Ottawa Teaty (१९९७) लाई हस्ताक्षर र अनुमोदन गर्नु पर्दछ ।

सशस्त्र संघर्षको बेला (भिडन्तको समयमा) बालबालीका, महिला र सर्वसाधारणको रक्षाकालागि सरकारी सुरक्षा फौजका र माओवादी दुवैका लागि

- (१) दुवै पक्षले आफ्ना दस्तालाई भिडन्तको समयमा विद्यालय, निजीघरलाई सेन्टर नबनाउनु कडा निर्देशन जारी गर्नु पर्दछ ।
- (२) दुवै पक्षले बालबालीका, महिला र सर्वसाधारणको रक्षाका लागि पूर्ण सावधानी अपनाउनु पर्दछ ।
- (३) माओवादीपक्षले मानवढालका रूपमा सर्वसाधारणलाई प्रयोग नगरिएको व्यावहारिक रूपमा प्रमाणित गर्नु पर्दछ ।
- (४) खासगरी माओवादीले बालसैन्यको प्रयोगलाई व्यावहारिकरूपमा निषेध गर्नु पर्दछ र मानव अधिकारवादीहरूलाई उनीहरूका छापामार समुहमा १६ वर्षभन्दा मुनिकाहरूको स्थिति अनुगमन गराउनु आमन्त्रण गर्नु पर्दछ ।
- (५) दुवै पक्षले असीमित शक्तिको प्रयोगमा नियन्त्रण गर्नु पर्दछ ।

कानूनको शासनको पालना र प्रभावकारी न्याय व्यवस्थाका लागि

- (१) गिरफ्तार गरिएको २४ घण्टा भित्र अदालतसमक्ष बन्दिहरूलाई उपस्थित गराउनु पर्दछ ।
- (२) कारणबिनाको अथवा पूर्जाबिनाको र एकान्तको थुनुवाइलाई अन्त्य गरिनु पर्दछ । थुनुवा वा नियन्त्रणमा लिएका व्याक्तिहरूको लगत राखी सरोकारवालाहरूलाई जानकारी गराउनुपर्दछ ।
- (३) मानवीय कानूनको कार्यान्वयनका लागि आवश्यक कानून बनाउनु पर्दछ ।
- (४) थुनुवा र तिनका परिवारका अधिकारहरूको सम्मानको सम्बोधन गर्न कानुनीलगायतका प्रभावकारी उपायहरू अवलम्बन गरिनु पर्दछ ।
- (५) तीनै तहका अदालतहरूमा बन्दी प्रत्यक्षीकरणको रिटको सुनुवाइलाई सशक्त गरिनु पर्दछ ।
- (६) सरकारले कसैलाई पनि स्वेच्छाचारीरूपमा थुन्न हुन्न र कसैलाई निवारक नजरबन्दमा राखिएमा प्रभावकारी न्यायिक निरीक्षणको सुनिश्चित गरिनु पर्दछ ।

माओवादीहरूका लागि सुझाव Recommendations the CPNC Maoist

- (१) मानव अधिकार तथा प्रजातान्त्रिक मञ्च FOHRID अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून विशेषतः सन् १९४९ को ४ वटा जेनेभा महासन्धिको साझा धारा ३ को सम्मान गर्न माओवादी पक्षको नेतृत्वलाई आग्रह गर्दछ ।
- (२) माओवादी नेतृत्वले आफ्ना जनमेलिसिया वा छापामारलाई मानवीय कानूनको पालना गर्न स्पष्ट निर्देशन जारी गरोस् ।
- (३) असैनिक नागरिकको मानव अधिकार पुस्तिका संवेदनशील भई बन्धक बनाउने, अपहरण गर्ने, कृतिम आतंक फौलाउने लगायतका कार्य नगर्न पनि FOHRID माओवादी समुहलाई आग्रह गर्दछ ।
- (४) खासगरी ०६० कार्तिक ४ गते र ३० गते माओवादी पार्टीका अध्यक्ष प्रचण्डद्वारा जारी गरिएको वक्तव्यलाई व्यवहारमा उर्तान वा कार्यान्वयन गर्न आग्रह गरिन्छ ।
- (५) जनअदालतद्वारा मृत्यु दण्डको घोषणा गर्ने र मृत्यु दण्ड दिने कार्यलाई रोक्न अनुरोध गरिन्छ ।
- (६) विद्यालयलाई सैनिक लक्ष्य नबनाउनु आग्रह गरिन्छ ।

निष्कर्ष Conclusions

नेपालमा सशस्त्र संघर्ष सुरु भएयता बढ्दो मानवीय अधिकारका लागि यसका पक्षहरू जिम्मेवार छन् । दुवै पक्षले संघर्षलाई शान्तिमा रुपान्तरण नगरेसम्म न्यूनतम अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको पालनामा इमान्दारीता देखाउनु ता की मानवीयताको विनासलाई रोक्न सकियोस । अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनका सिद्धान्तहरूको उद्देश्य भनेको मानव जातिको र व्याख्यामा अन्तरनिहीत मानव मर्यादाको सुरक्षा गर्नु हो । यी संघर्षका पक्षहरूको स्वार्थसाग सम्बन्धित छैनन् र मानवता नै यसको सरोकारको विषय हो । यिनीहरूको पालना र कार्यान्वयनमा कसैले जीतु र हार्नु छैन, छ एउटै मानवताको सम्मान ।

समाप्त

- १) 'हतियार पाएपनि ज्यान जोगिएन' हिमालय खबरपत्रिका, चैत ०६०, वर्ष १३ अंक २४, पूर्णाङ्क १२०, हिमाल मिडिया प्रा. लि. ।
- २) 'सेना परिचालनको दुई वर्ष' दृष्टि साप्ताहिक, मंसिर ०६०, वर्ष २१, अंक ३, मानव अधिकार आयोग, नेपाल ।
- ३) जनयुद्धको कारणले भएका यातना र अपांगताबारे अध्ययन, २०५९, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, नेपाल ।

- ४) नेपालमा मानव अधिकारको स्थिति एक प्रतिवेदन २०६०, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, नेपाल ।
- ५) नेपाल मानव अधिकार वर्ष पुस्तक २००४, इन्सेक ।
- ६) नेपालमा बारुदी सुरुङ्ग समस्या अध्ययन प्रतिवेदन २००३, वायन लायण्ड माइन्स क्याम्पेन नेपाल ।
- ७) जेनेभा कन्भेन्सन्स तथा एडिसन प्रोटोकल्स सम्बन्धी आधारभूत नियमहरु २०५६, रेडक्रसको अन्तर्राष्ट्रिय समितिको सहयोगमा नेपाल रेडक्रस सोसाइटी ।
- ८) हान्स पिटर गासेर, अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून एक परिचय, अन्तर्राष्ट्रिय रेडक्रस तथा रेडक्रिसेन्ट अभियान, रेडक्रसको अन्तर्राष्ट्रिय समिति, काठमाडौं २००१ ।
- ९) अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालत, विधान १९९८, इटाली रोम, एमनेष्टी इन्टरनेसनल, नेपाल ।
- १०) भाँचिएरको शरीर, टुक्रिएको दिमाग, महिलामाथिको यातना र दुर्व्यवहार ।
- ११) सपना प्रधान मल्ल, न्यायमा पहुँच र वैयक्तिक सुरक्षा, नेपालमा गरिबमुखी शासन एक मूल्यांकन माघ २०५८, इ.एस.पी. ।
- १२) FOHRID HUMAN RIGHTS MONITOR, FOHRID, Vol 1, No. 2, Oct. 2003.
- १३) Nepal Wilderspread "disappearances" in the context of armed conflict, Amnesty International, 2003.
- १४) Emergency and Human Rights - Human Rights Monitoring Report 2059, National Human Rights Commission Nepal.
- १५) International Human Rights Standards for Law Enforcement A Pocket Book on Human Rights for the police, UNITED NATIONS, New York and Geneva, 1996.
- १६) Amnesty International Report, 2002 & 003, Amenesty International Publications, United Kingdom.